AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

“QARABAĞ İQTİSADİ RAYONUNUN SOSİAL-İQTİSADİ İNKİŞAFININ MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Məmmədova Fatma Niyaz

BAKI – 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu
__________________________ imza
"____" _______________ 2022-ci il

"QARABAĞ İQTİSADİ RAYONUNUN SOSİAL-İQTİSADİ İNKİŞAFININ MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ"
mövzusunda
MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060409 – Biznesin idarə edilməsi
İxtisaslaşma: Biznesin təşkili və idarə edilməsi
Qrup: 116

Magistrant:
Məmmədova Fatma Niyaz qızı
_____________ imza

Elmi rəhbər:
i.e.n., dos. Həmidov Həmid İnsaf oğlu
________________ imza

Proqram rəhbəri:
i.ü.f.d., dos. Şamxalova Samirə Oqtay
______________________ imza

Kafedra müdiri:
i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi oğlu
__________________imza

BAKI – 2022

Elm andı

Mən, Məmmədova Fatma Niyaz qızı and içirəm ki, "Qarabağ iqtisadi rayonunun sosial-iqtisadi inkişafının müasir vəziyyəti və qiymətləndirilməsi" mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

QARABAĞ İQTİSADİ RAYONUNUN SOSİAL-İQTİSADİ İNKİŞAFININ MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: 2020-ci ilin 27 sentyabr tarixində düşmən təxribatlarına cavab olaraq işğalçı Ermənistana qarşı başlanılan və 44 gün davam edən Vətən müharibəsi nəticəsində düşmən işğalındakı torpaqlar azad edilmiş və ölkəmizin ərazi bütövlüyü təmin edilmişdir.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqatın əsas məqsədi işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpasında və inkişafında hazırlanmış layihələrin tətbiqi ilə sosial-iqtisadi inkişafa nail olmaqdır.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Tədqitatda müşahidə, müqayisəli təhlil, analiz metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın informasiya bazasını müxtəlif yerli və xarici mənbələr, elmi tədqiqatlar, imzalanan fərmanlar və tarixi faktlar, Dövlət Statistika Komitəsinin hesabatları təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Hazırda Qarabağda aparılan quruculuq işlərinin aparılması səbəbi ilə bölgəyə səfərlərin məhdudlaşdırılması.

Nəticələrin elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Tədqiqatın elmi-praktiki nəticələrinə əsasən işğaldan azad olunmuş ərazilərdə geniş miqyaslı quruculuq və bərpa işlərinin həyata keçirilməsi xərcləri artırmaqla yanaşı, eyni zamanda rəqabətqabiliyyətli iqtisadi sahələrin, həmçinin turizm potensialından səmərəli istifadə edilməsi, dövlət investisiyaları, xarici və yerli investisiyaların cəlb edilməsi, sahibkarlığın, xüsusilə də mikro, kiçik və orta biznesin inkişafını gücləndirməklə bərabər, AR-nın müasir inkişaf prosesində vacib mərhələ olacaqdır.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Tədqiqat işinin praktiki əhəmiyyəti olduqca böyükdür, belə ki, dissertasiyanın əsas müddəaları, əldə edilən nəticə və təkliflər turizm cəlbediciliyinə dair nəzarət plan və proqramının və hesabatlarının tərtib edilməsində, auditor fəaliyyətinin təşkilinin təkmilləşdirilməsində istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: Qarabağ, investitisiya, iqtisadiyyat, maliyyə

CURRENT SITUATION AND ASSESSMENT OF SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF KARABAKH ECONOMIC REGION

SUMMARY

The actuality of the subject: As a result of the 44-day Patriotic War launched against the occupying Armenia on September 27, 2020 in response to enemy provocations, the enemy-occupied lands were liberated and the territorial integrity of our country was ensured.

Purpose and tasks of the research: The main purpose of the study is to achieve socio-economic development, as well as the attractiveness of the tourism industry through the implementation of projects developed in the restoration and development of liberated territories.

Used research methods: Observation, comparative analysis, analysis methods were used.

The information base of the research: The research database consists of various local and foreign sources, scientific research, signed decrees and historical facts, reports of the State Statistics Committee.

Restrictions of research: Restrictions on visits to the region due to ongoing construction work in Karabakh.

The novelty and practical results of investigation: According to the scientific and practical results of the research, in addition to increasing the cost of large-scale construction and rehabilitation work in the liberated territories, at the same time effective use of competitive economic sectors, including tourism, public investment, foreign and local investment Involvement and support of entrepreneurship, especially the development of micro, small and medium-sized businesses, will be an important stage in the new development process of Azerbaijan, as well as further strengthening the foundations of socio-economic development of these areas in the coming years.

Scientific-practical significance of results: The practical significance of the research is very great, as the main provisions of the dissertation, the results and recommendations can be used in the development of control plans and programs and reports on tourism attractiveness, improving the organization of auditing.

Keywords: Karabakh, investment, economy, finance

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ABŞ:	Amerika Birləşmiş Ştatları
AR:	Azərbaycan Respublikası
ATƏT:	Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı
BP:	British Petroleum
GPM:	GeoProMining
İİTKM:	İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi
KOB:	Kiçik və Orta biznes
MVt:	Meqavat
SES:	Su Elektrik Stansiyası
SOFAZ:	Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu
ÜDM:	Ümumi Daxili Məhsul

MÜNDƏRİCAT

	GİRİŞ	**8**
I FƏSİL	**İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRİN BƏRPASI VƏ İQTİSADİ RAYONLAŞMANIN FORMALAŞMASI**	**11**
1.1.	Azərbaycanın iqtisadi rayonlarının tərkibi və iqtisadi bölgüsünün hüquqi aspektləri	11
1.2.	Qarabağın təbii-coğrafi və iqtisadi birliyi, onun digər regionlarla qarşılıqlı əlaqələri	15
II FƏSİL	**QARABAĞ İQTİSADİ RAYONUNUN SOSİAL-İQTİSADİ İNKİŞAFININ MÜASİR VƏZİYYƏTİ**	**20**
2.1.	Regional investisiya daşıyan infrastrukturların səmərəliliyinin əsaslandırılması	20
2.2.	Mikro, kiçik və orta sahibkarlıq üzrə ixracyönümlü istehsal sahələrinin yaradılması imkanlarının qiymətləndirilməsi	36
2.3.	Qarabağ iqtisadi rayonunun sosial-iqtisadi inkişafı üçün hazırlanmış layihələrin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi	50
III FƏSİL	**QARABAĞ İQTİSADİ RAYONUNUN SOSİAL-İQTİSADİ İNKİŞAFININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ**	**65**
3.1.	Qarabağ iqtisadi rayonunda sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi istiqamətləri	65
3.2.	İşğaldan azad edilmiş ərazilərin infrastrukturunun təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri	70
	NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	**75**
	İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	**78**
	Cədvəllərin siyahsı	87
	Diaqramların siyahsı	87
	Şəkillərin siyahsı	87
	Qrafiklərin siyahsı	87

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: 27 sentyabr 2020-ci ildə düşmən təxribatlarına cavab kimi işğalçı Ermənistana qarşı başlanılan və 44 gün ərzində davam edən Vətən müharibəsi nəticəsində düşmən işğalındakı torpaqlar azad olunmuş və ölkəmizin ərazi bütövlüyü təmin olunmuşdur. AR Prezidenti Cənab İlham Əliyev işğaldan azad edilmiş ərazilərin təkrar qurulması, vətəndaşlarımızın doğma torpaqlarına qayıdışına, o cümlədən, dayanıqlı və davamlı iqtisadi fəallığının təmin olunmasına yönəldilən infrastruktur layihələrinin tərtib edilməsi, sənaye və kənd təsərrüfatı mərkəzlərinin, sosial təyinatlı obyektlərin inşa olunması, eyni zamanda ölkə əhalisinin mənzil-məişət məsələlərinin həll edilməsi ilə əlaqədar vacib işlərin görülməsi ilə əlaqəli müvafiq bir çox fərman və sərəncamlar imzalamışdır. Belə ki, "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi tərəqqiyə dair Milli Prioritetlər" in təsdiq olunması barəsində AR Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamında növbəti onillik üçün beş prioritet sahə müəyyən edilib. "İşğaldan azad edilmiş bölgələrdə iqtisadi tərəqqinin sürətləndirilməsi" ilə əlaqədar bir sıra tədbirlər barəsində AR Prezidentinin 2021-ci il 10 dekabr tarixli Sərəncamı Qarabağ iqtisadi rayonunun sosial-iqtisadi tərəqqisinin müasir vəziyyəti və dəyərləndirilməsi ilə əlaqəli olub, xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Araşdırma işinin mövzusu Qarabağ iqtisadi rayonunun sosial-iqtisadi tərəqqisi üçün işğaldan azad edilmiş ərazilərinin bərpa olunması, milli iqtisadiyyata intensiv inteqrasiyası, dayanıqlı inkişafının təmin olunması, orada ən yeni infrastrukturun qurulması, mədəni-tarixi abidələrin bərpası və layiqli yaşayış şəraitinin yaradılması sahəsində xüsusi tədbirlər həyata keçirilməsindən ibarətdir. Bu çərçivədə icra olunan layihələr həmin ərazilərin qısa müddət ərzində sülh və əməkdaşlıq bölgəsinə çevrilməsində və sosial-iqtisadi tərəqqisində vacib rol oynayacaqdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqatın əsas məqsədi işğaldan azad edilmiş bölgələrin bərpası və tərəqqisi üzrə tərtib edilmiş layihələrin tətbiqi yolu ilə

sosial-iqtisadi tərəqqiyə nail olmaqdır. Araşdırmanın məqsədinə nail olmaq üçün aşağıda sadalanan bir sıra vəzifələri icra etmək lazımdır:

- Azad edilmiş ərazilərin bərpası və iqtisadi rayonlaşdırma məsələlərinə hüquqi aspektləri müəyyən etmək;

- Qarabağ iqtisadi rayonunun təbii-coğrafi şəraitinin analizi və onun digər rayonlarla qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməsi;

- Ticarət və xidmət infrastrukturunun səmərəliliyini regional investisiyalarla əsaslandırmaq;

- Mikro, kiçik və orta sahibkarlar arasında ixracyönümlü sənaye sahələrinin yaradılması imkanlarının dəyərləndirilməsi;

- Qarabağ iqtisadi rayonunun sosial-iqtisadi tərəqqisinin prioritetlərinə müvafiq olan işlənib hazırlanmış layihələrin səmərəliliyinin dəyərləndirilməsi;

- Qarabağ iqtisadi rayonunda biznes mühitinin yaxşılaşdırılması üçün əlverişli şəraitin yaradılması imkanlarının dəyərləndirilməsi;

Tədqiqatın obyekti və predmeti: Tədqiqatın obyektini Qarabağ iqtisadi rayonu və bu rayonun ərazisinə aid olan inzibati rayonlar təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti hadisələrin maliyyə dönüşü ilə birləşərək azad edilmiş rayonların meliorasiyasının hipotetik və strateji müddəalarıdır.

Tədqiqat metodları: Tədqiqat prosesində müxtəlif metodlardan istifadə edilib. Araşdırmasının nəzəri aspektlərinin yazılmasında daha çox müşahidə, müqayisəli təhlil, analiz metodlarından istifadə edilmişdir. Tədqiqatın təhlilinin aparılması üçün statistik və ya analitik təhlil, müqayisə və qrafik təhlil metodlarından istifadə edilmişdir. Elmi metod və yanaşmaların kombinasiyasından istifadə edərək əldə edilən nəticələr müqayisə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın bazası fərqli yerli və xarici mənbələrdən, elmi araşdırmalardan, imzalanmış fərmanlardan və tarixi faktlardan ibarətdir. Qarabağ iqtisadi rayonunun iqtisadi dirçəlişinin sürətləndirilməsi və investisiya cəlbediciliyinin artırılması, müasir və səmərəli istehsalın, innovativ texnologiyaların tətbiqi, sənaye imkanlarının reallaşdırılması, optimal güzəşt və

stimulların tərtib edilməsi və qiymətləndirilməsi üçün dünya təcrübəsindən istifadə edilməsi nəzərdə tutulur.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Torpaqlarımızın işğal altında olduğu müddətdə baş verən proseslərin araşdırılmasının çətinliyi tədqiqat işinin məhdudiyyətlərindən biridir. Bu vaxta qədər aparılan araşdırmaların, statistik məlumatların işğaldan öncəki dövrə aid olması və resursların kifayət qədər olmaması müasir tədqiqat və qiymətləndirmə mexanizmlərindən istifadə olunmasını gərəkli edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqat işinin elmi-praktiki nəticələrinə əsasən işğaldan azad olunmuş ərazilərdə geniş miqyaslı quruculuq və bərpa işlərinin həyata keçirilməsi xərcləri artırmaqla yanaşı, eyni zamanda rəqabətqabiliyyətli iqtisadi sahələrin, o cümlədən turizmin, kənd təsərrüfatının, sənəyenin inkişaf etdirilməsi, faydalı qazıntı yataqları və xammal potensialından səmərəli istifadə edilməsi, dövlət investisiyalarının, xarici və yerli investisiyaların cəlb edilməsi, sahibkarlığın, xüsusilə də mikro, kiçik və orta biznesin inkişafının dəstəklənməsi növbəti illərdə həmin ərazilərin sosial-iqtisadi tərəqqisində rol oynayacaq və Azərbaycanın yeni inkişaf mərhələsində istiqamət olacaqdır.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Araşdırma işində xarici kapitalın Qarabağ iqtisadi rayonunun iqtisadiyatının bərpa və inkişafında rolu araşdırılır və müəyyən edilir ki, Qarabağın sosial-iqtisadi inkişafının yüksəldilməsi, infrastrukturun yaxşılaşdırılması vacib hesab olunur. Əldə edilən nəticələr regiona investitisiya cəlbinə dair layihələrin hazırlanmasında faydalı ola bilər.

I FƏSİL. İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRİN BƏRPASI VƏ İQTİSADİ RAYONLAŞMANIN FORMALAŞMASI

1.1. Azərbaycanın iqtisadi rayonlarının tərkibi və iqtisadi bölgüsünün hüquqi aspektləri

İqtisadi rayon dedikdə ölkənin vahid xalq təsərrüfatının ərazicə daxili bağlı olan, müxtəlif ixtisaslaşmaları, istehsal olunan məhsulların daimi mübadiləsi və digər iqtisadi əlaqələri ilə bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan hissəsi başa düşülür.

İqtisadi rayon konstitusiya ilə müəyyən edilmiş ərazi qurumu deyil. İqtisadi rayonlar üzrə idarəetmə orqanları yoxdur. Buna baxmayaraq, statistik məlumatların böyük bir kütləsi rayonlar üzrə qruplaşdırılır və onların inkişafının iqtisadi, sosial, siyasi və demoqrafik diaqnostikası aparılır.

Regional iqtisadiyyatda diqqət çəkən ilkin anlayışlar "region", "rayon" və "ərazi" anlayışlarıdır.

Ərazi yer səthinin məhdud hissəsidir, ölçüsü və yeri ilə xarakterizə olunur. ***İqtisadi rayon*** ölkənin milli iqtisadiyyatının tərkib hissəsi olub, özünəməxsus istehsal ixtisasına və möhkəm daxili iqtisadi əlaqələrə malikdir. İqtisadi rayonun məcburi xüsusiyyəti təkrar istehsal prosesinin nisbətən tam sistemidir. Yerli ədəbiyyatda nisbətən sonralar meydana çıxan ***"region"*** (bölgə) termini birmənalı şəkildə aşağıdakı mənalarda işlənir: "rayon" termininin sinonimi kimi; eyni sistemin müxtəlif ərazi nizamlarına aid olan müqayisəli əraziləri təyin etmək; rayonlar sistemində yeri müəyyən edilməmiş əraziləri təyin etmək.

Rayon (bölgə) insanların yaratdığı və rayonların reallıq kimi getdikcə daha dərindən tədqiq edilməsi zamanı təkmilləşən ərazi strukturudur. Lakin bu, o demək deyil ki, cəmiyyətin və təcrübənin inkişaf qanunlarına məhəl qoymadan özbaşınalıq etmək, sahələr ayırmaq, onlar üzrə konstruktiv inkişaflar aparmaq olar. Sahə hüquqi şəkildə nə qədər çox tanınırsa, bu sahədən sosial inkişaf praktikasında bir o qədər səmərəli istifadə oluna bilər.

"İqtisadi rayon" anlayışı ilə "iqtisadi rayonlaşdırma" kimi anlayış da bağlıdır. İqtisadi rayonlaşdırma - ərazi sosial əmək bölgüsünə uyğun olaraq inkişaf etmiş

iqtisadi rayonların (bölgələrin) bölgüsüdür. Rayonlaşdırma (zonalaşdırma) təbiətin və cəmiyyətin məkan qanunauyğunluqlarını öyrənən bütün elmlər üçün mühüm metodoloji vasitədir. İqtisadi rayonlaşdırmanın elmi əsasını təbii və iqtisadi şəraitdən asılı olaraq müəyyən ərazidə müxtəlif sənaye sahələrinin cəmləşməsi prosesini sürətləndirən əmək bölgüsü, o cümlədən ərazi bölgüsü təşkil edir (Белокрылова, 2015: s.145).

Rayonlaşdırmanın əsas prinsipləri bunlardır:

- iqtisadi - ölkənin vahid təsərrüfat kompleksinin ayrılmaz, ixtisaslaşmış hissəsi kimi nəzərə alır;

- milli - işin, məişətin milli xüsusiyyətləri, müstəqil inzibati təhsil istəyi kimi nəzərə alır;

- inzibati - iqtisadi rayona daxil olan inzibati subyektlərin vəhdətini təmin edir.

İqtisadi rayonlaşdırma ərazi subyektlərinin üç mərhələli sistemi ilə xarakterizə olunur.

1. Makrorayonlaşdırma. Böyük tərkib hissələrinin ümumi ərazisindən ayrılması - iqtisadi rayonlar (hazırda Azərbaycan Respublikasında 14 iqtisadi rayonun yaradılması üzrə işlər aparılır – Şəkil 1).

2. Mezozonlama. Orta həlqənin iri iqtisadi rayonlarının - iqtisadi inzibati rayonların tərkibində bölgü: respublikalar, ərazilər, vilayətlər, muxtar vilayətlər.

3. Mikrorayonlaşdırma. Mezoregionlar daxilində rayonların müəyyən edilməsi: şəhər, kənd.

Beləliklə, ölkənin vahid ərazi sisteminin tərkib hissəsi kimi müxtəlif regional birləşmələr regional struktur təşkil edir, onların əlaqələri miqyasına, idarəetmə sistemindəki statusuna, müəyyən xüsusiyyətlərin ümumiliyinə və idarəetmə mexanizmlərinə görə fərqlənir (Ермошина, 2016: s.102).

İqtisadi rayonlaşdırmanın iqtisadi tikinti nəzəriyyəsi və praktikasında böyük əhəmiyyəti var:

-ən mühüm ərazi proporsiyalarını təmin etməyə kömək edir;

-vahid iqtisadi məkan rayonlararası və rayondaxili əlaqələrinin möhkəmlənməsinə töhfə verir;

-rayondaxili və sahədaxili ixtisaslaşmanın gücləndirilməsinə töhfə verir;

-federasiyanın subyektləri arasında iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğun əmək bölgüsü yaratmağa imkan verir;

-ölkənin müxtəlif yerlərində inteqrasiya olunmuş iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi imkanlarını öyrənməyə və elmi cəhətdən əsaslandırmağa imkan verir;

-dövlətin inkişafına nəzarəti təmin edir.

İqtisadi rayonlaşdırmanın aşağıdakı xüsusiyyətlərini ayırd etmək olar:

- ölkənin iqtisadi rayonlara bölünməsi daimi və həmişəlik xarakter daşımaması;
- ölkənin müxtəlif bölgələrinin təbii və iqtisadi şəraitinin orijinallığı;
- iqtisadiyyatın tarixən formalaşmış ixtisaslaşmasına, coğrafi əmək bölgüsünə əsaslanan iqtisadi münasibətlərin sabitliyi (Музыкаев, 2014: s. 52).

İqtisadi rayonlaşdırmanın xüsusiyyətləri iqtisadi rayonun sərhədlərini və onun qarşısında duran vəzifələri müəyyən edir. İqtisadi rayonun sərhədlərini müəyyən edən əsas amillərə aşağıdakılar daxildir:

- yeni inzibati rayonların formalaşdırılması;
- nəqliyyat sisteminin inkişafı;
- sənayenin və kənd təsərrüfatının inkişafı və daha da ixtisaslaşması;
- yeni sənaye obyektlərinin və sənaye mərkəzlərinin yaradılması;
- məhsuldar qüvvələrin bölgüsündə dəyişikliklər.

İqtisadi rayonlar xalq təsərrüfat kompleksinin tərkib hissəsi kimi məhsuldar qüvvələrin inkişafı prosesində formalaşır və dəyişdirilir. Onların sayı tarixi mərhələyə, bütövlükdə ölkənin və konkret ərazinin qarşısında duran siyasi şəraitə, vəzifələrə, ölkənin ictimai əmək bölgüsündə bu ərazinin yerinə görə müəyyən edilir. (Фетисов, 2015: s.145)

Azərbaycanın iqtisadi rayonları dedikdə Azərbaycan Respublikasının müəyyən iqtisadi-coğrafi mövqeyi, ərazi-iqtisadi vəhdəti, təbii-iqtisadi şəraitinin özünəməxsusluğu, tarixən inkişaf etmiş istehsal ixtisaslaşması ilə səciyyələnən rayonları nəzərdə tutulur.

Şəkil 1: Azərbaycanın iqtisadi rayonlarının təklif/təsdiq olunan yeni bölgüsü

Mənbə:https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/yeni-iqtisadi-rayonlar-olkemizin-gelecek-inkisafi-ucun-yeni-imkanlar-acir-1625780115, 2021

Qarabağın azadlığına qədər AR-da 10 iqtisadi rayon var idi. Qarabağ azad edildikdən sonra Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev ölkənin bölgələrinin yeni bölgüsü ilə bağlı fərman imzalayıb (https://president.az/az/articles/view/52389, 2021).

İndiki 10 iqtisadi bölgəsi deyil, yeni 14 iqtisadi sahəsinin yaradılması arzu edilir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı ilə yeni bölgü əsasında Azərbaycanın iqtisadi rayonları müəyyən edilib: Bakı, Naxçıvan, Qarabağ, Qazax-Tovuz, Gəncə-Daşkəsən, Quba-Xaçmaz, Mərkəzi Aran, Lənkəran-Astara, Abşeron-Xızı, Dağlıq Şirvan, Şəki-Zaqatala, Mil-Muğan, Şərqi Zəngəzur, Şirvan-Salyan.

Yeni bölgü Azərbaycanın İkinci Qarabağ müharibəsində zəfər qazanması və ölkənin regional sabitliyinin bərpası ilə bağlıdır. Azad edilmiş ərazilərin bərpası və onların yenidən Azərbaycan iqtisadiyyatına daxil edilməsi zərurətini nəzərə alaraq, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi bölgəsinin təşkili seçimi edildi. Qarabağ iqtisadi

zonasına Xankəndi şəhəri, Füzuli, Bərdə, Ağcabədi, Ağdam, Xocalı, Xocavənd, Tərtər və Şuşa rayonları daxildir. Şərqi Zəngəzur iqtisadi sahəsinə Cəbrayıl, Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı və Zəngilan rayonları daxildir.

Azərbaycanın Prezidenti İlham Əliyevin bəyannaməsi ilə Şərqi Zəngəzur İqtisadi Rayonunun yaradılması təmsilçi əhəmiyyətə malikdir. “Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonlarının yeni bölgüsü haqqında” Sərəncama əsasən, Şərqi Zəngəzur iqtisadi sahəsinə azad edilmiş beş rayon - Cəbrayıl, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın və Zəngilan daxildir. Bu ərazilər ümumiyyətlə Zəngəzur yaylasının Zəngəzur silsiləsi ilə əhatə olunub və Laçın, Kəlbəcərdən Naxçıvana qədər nəhəng bir bölgəni əhatə edən şərq hissəsini təşkil edir.

Qarabağ iqtisadi dairəsinin yaradılması və Xankəndi şəhərinin, Bərdə, Ağcabədi, Ağdam, Xocalı, Xocavənd, Füzuli, Tərtər və Şuşa rayonlarının bu iqtisadi məkanına daxil olması da eyni dərəcədə simvolikdir. Bu bölgələr əlavə olaraq xüsusi təcrübələr və sosial irslə bağlıdır.

Aydındır ki, azad edilmiş torpaqların iqtisadi inkişafının başqa bir mərhələsini - transformasiya və çiçəklənmə mərhələsi təşkil edir.

1.2. Qarabağın təbii-coğrafi və iqtisadi birliyi, onun digər regionlarla qarşılıqlı əlaqələri

Ərazi, siyasi, həm də iqtisadi bütövlük məqsədini nəzərdə tutaraq Prezident İlham Əliyevin Azərbaycanın iqtisadi rayonlarının yeni bölünməsi ilə bağlı verdiyi tarixi fərmanı təkcə Qarabağın “yuxarı” və “aşağı” bölünməsi ilə bağlı əsrlər boyu davam edən ədalətsizliyə nöqtə qoymadı, həm də Azərbaycanın iqtisadi və siyasi inkişafında yeni bir mərhələ açdı. Qarabağ bölgəsinin yaradılması və Zəngəzura ilkin toponimin qaytarılması təbii ki, Azərbaycanın bölünməzliyinin və birliyinin yekun bəyannaməsi baxımından vacib əhəmiyyət kəsb edir.

Eyni zamanda, mahiyyət etibarı ilə bu sənəd Azərbaycanın iqtisadi inkişafı üçün yeni məqsəd və vəzifələrə, həmçinin yeni imkanlara malik yeni strategiya rolunu da daşıyır.

Azərbaycanın sonuncu iqtisadi rayonlaşdırılmasından (1995-ci il) kifayət qədər vaxt keçmişdi və hər bir rayonun həm iqtisadi potensialı, həm də onun üçün ən səmərəli inkişaf şərtlərinin müəyyən edilməsinə diqqətin cəlb edilməsinin vaxtı çatmışdı. Buna görə də əvvəlki sxemə düzəlişlərin edilməsi istənilən halda zəruri idi. Məsələn, məhz iqtisadi rayonların inkişafının sürətləndirilməsi məqsədilə Bakı şəhəri Abşeron iqtisadi rayonundan ayrıca iqtisadi rayon kimi seçilmişdir, çünki hər iki rayonun statistikasının birgə verilməsi və müəssisə və sahibkarlıq obyektlərinin cəmləşdirilməsi, iqtisadi vəziyyətin obyektiv qiymətləndirilməsini və Abşeron rayonunun potensialını və ondan istifadədə nöqsan və boşluqların müəyyən edilməsini çətinləşdirirdi (http://interfax.az/view/839245, 2021).

Bütün bunlara baxmayaraq, iqtisadi rayonlaşdırma sahəsində islahatların aparılmasında ən mühüm təkan, şübhəsiz ki, İkinci Qarabağ müharibəsində əldə edilmiş zəfər, işğal altında olan ərazilərin respublikamızın iqtisadi balansına qaytarılması və onların bərpası və ölkənin iqtisadi inkişafının ümumi mənzərəsinə yenidən inteqrasiyasının zəruriliyi olmuşdur. Bu nun nəticəsində də digər iqtisadi rayonların, həmçinin yaxınlıqda yerləşən Gəncə-Qazax və Aran rayonlarının planlaşdırılması işinin səmərəliliyinin artırılması tələb olunurdu. Bu cəhətdən onların iqtisadi idarə edilməsi yeni bölgü vasitəsilə optimallaşdırıldı (Cədvəl 1).

Bunu nəzərə alsaq, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri arasında koordinasiya ilə arxada qalan həm ümumi əhali, həm də özəl sahələrdən kapital qoyuluşlarının daşınması, yeni yaradılış zəncirlərinin yaradılmasının başqa bir planlaşdırma planı çərçivəsində həyata keçirilməsi və bütün sahələri əhatə etməsi çox normal ola bilər.

Məlum olduğu kimi, xalqın beş illik maliyyə tərəqqi dövrünü əhatə edən fundamental arxivlərdən biri də Azərbaycanın rayonlarının maliyyə abadlaşdırılması üzrə dövlət proqramlarıdır. Bunların hesabına rayonların qeyri-neft sahəsində mütləq rüsum gəlirlərinin payı 2005-ci il ilə müqayisədə dəfələrlə artaraq 15%-ə çatmışdır. Ən son belə proqram 2019-cu ildə təsdiq olunub və 2023-cü ilə qədər davam edəcək. Onun icrasına 17,4 milyard manat vəsait qoyulması və 12 min yeni vəzifənin yaradılması nəzərdə tutulur (https://www.stat.gov.az/source/regions/, 2022).

Cədvəl 1: Yeni iqtisadi rayonlar və onların əsas göstəriciləri (2021)

İqtisadi rayonlar	Ərazi, Kvadrat km	Əhali, Min nəfər	Ümumi məhsul istehsalı, Milyard manat
Qarabağ	8990	905	1,6
Şəki-Zaqatala	8840	627	2
Şərqi Zəngəzur	7470	342	0,124
Qazax-Tovuz	7030	687	2,5
Quba-Xaçmaz	6960	555	2,2
Mərkəzi Aran	6690	648	2,55
Dağlıq Şirvan	6130	323	1,1
Şirvan-Salyan	6080	630	2,5
Lənkəran-Astara	6070	950	1,9
Mil-Muğan	5670	521	1,86
Naxçıvan	5500	460	3,8
Gəncə-Daşkəsən	5230	613	1,9
Abşeron-Xızı	3730	576	5,4
Bakı	2140	2300	61

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/regions/, 2021

Müasir dövrdə işğaldan azad edilmiş torpaqlarda bərpa işləri sürətləndirilmiş templə aparılır - yollar, o cümlədən Şuşaya tarixi Zəfər yolu çəkilir, dağılmış infrastruktur yenidən qurulur, elektrikləşdirmə və su təchizatı problemləri həll edilir. Bütün bunların həyata keçirilmə məqsədlərindən biri işğal zamanı öz doğma yurdundan didərgin salınmış soydaşlarımızın tez bir zamanda öz yurd-yuvalarına qayıtmasını təmin etməkdir (https://science.gov.az/az/news/open/18658, 2021).

İşğaldan azad edilmiş rayonların mənzərəli yerlərinin, bu diyarın zəngin təbiətinin - şəfalı bulaqların, sıx meşələrin, şəffaf bulaqların, ucsuz-bucaqsız çöllərin, uca dağların seyr edilməsi zamanı onların nə qədər yüksək iqtisadi və turizm potensialına malik olduğunu anlamaq heç də çətin deyildir.

Hazırda işğaldan azad edilmiş torpaqların bir çox ərazilərində işlər qızğın şəkildə həyata keçirilir, məsələn, kəlbəcərli arıçılar artıq burada öz təsərrüfatlarını yaradıblar.

Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi və işğaldan azad edilmiş ərazilərdə məsələlərin mərkəzləşdirilmiş qaydada həlli üzrə Əlaqələndirmə Qərargahı yanında İqtisadi Məsələlər üzrə İşçi Qrupunun pilot layihəsi çərçivəsində Qoçdaş yaylağına Kəlbəcər rayonundan olan fermerlərə məxsus xırdabuynuzlu mal-qara və arı ailələrinin

heyvandarlıq təsərrüfatları köçürülmüşdür. Hazırda burada 10 min baş damazlıq qoyunçuluq təsərrüfatı və 500 arı ailəsi yerləşir. Bundan başqa, artıq otlaqlarda Kəlbəcər balının ilk süzülməsinə başlanılıb, arıçılıq təsərrüfatlarında bol məhsul yığımına başlanılıb (https://vergiler.az/news/economy/14127.html, 2021).

İqtisadiyyatın əsas sahələrinin inkişafında Qarabağın payı keçən il cəmi 0,7 faiz olub, təəccüblü odur ki, əvvəlki Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonunda isə 0,1 faiz olub (https://www.stat.gov.az/source/regions/, 2022).

Azad edilmiş torpaqların iqtisadiyyatının meliorativ vəziyyətinin təkbaşına proqram əsasında həyata keçirilməsinə son qoyulması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu yeni bölgü hesabına iş daha səriştəli şəkildə tamamlanacaq və ən yaxşı üstünlükləri gətirəcək və azad edilmiş ərazilərin ölkə iqtisadiyyatına reinteqrasiyası maliyyə hazırlığının və ümumilikdə idarə heyətinin uyğunlaşma qabiliyyətini formalaşdıracaq.

Azərbaycanın bütün əraziləri üçün adət olan əhliləşdirilmiş heyvanlara və əkinçiliyə baxmayaraq (Qarabağın adi şəraiti ümumiyyətlə iki biznesin hər birində böyük nəticələr verirdi), Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi bölgələri mühüm diqqətəlayiq müasir və səyahət sənayesi potensialına malikdir, çünki zəngin mineral anbarlar kimi, mineral suları, abad suları və s. zəngindir. Mütəxəssislər hələ ki, azad edilən bölgələrin maliyyə imkanlarını tədqiq edir və işləyirlər, lakin bu gün əlçatan olan məlumatların işığında, bu ərazilərin yaxşılaşdırılmasının çox böyük töhfələr verəcəyini söyləyə bilərik.

Bütün bu qeyd edilənlərdən əlavə, Şərqi Zəngəzur, Zəngəzur dəhlizinin bir növ davamına çevriləcək və onun istifadəyə verilməsi ilə Azərbaycan praktiki olaraq regionun nəqliyyat qovşağına çevriləcək. Bu, təkcə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinin sahibkarlarını deyil, həm də qonşu dövlətlərdən olan sahibkarları da birləşdirəcək və onlara dünya bazarlarına çıxmaq imkanı verəcək.

Hal-hazırda ən vacib məsələ işğaldan azad edilmiş ərazilərdə infrastrukturunun bərpasını sürətlə başa çatdırmaq və bu rayonların iqtisadi potensialının dirçəldilməsi prosesinin tempini sürətləndirməkdən ibarətdir.

II FƏSİL. QARABAĞ İQTİSADİ RAYONUNUN SOSİAL-İQTİSADİ İNKİŞAFININ MÜASİR VƏZİYYƏTİ

2.1. Regional investisiya daşıyan infrastrukturların səmərəliliyinin əsaslandırılması

İqtisadiyyatın dirçəlməsində və ölkənin maliyyə potensialının genişləndirilməsində xarici investisiyalar mühüm rol oynayır. Dünya təcrübəsi göstərir ki, investisiyaların təsiri daha güclü və effektivdir (Allahverdi F., 2020).

İşğaldan azad edilmiş bölgələrdə turizm və istirahət, qida sənayesi, emal sənayesi, tibb, metallurgiya, mədənçıxarma, sənaye, taxılçılıq, üzümçülük, pambıqçılıq, quşçuluq, meyvəçilik, tərəvəzçilik, heyvandarlıq, arıçılıq, tikinti və bir çox sektorlar üzrə potensial var. Bu sahələrin inkişafı üçün investisiyaların cəlb edilməsi istər qeyri-neft idxalının və ixracının artırılması, istərsə də dəyər zəncirlərinin birləşməsi üçün əhəmiyyətli olacaq. Qarabağ regionunda yenidən qurulma işləri zamanı "ağıllı şəhər" və "ağıllı kənd" konsepsiyasından istifadə ilə turizm sektorunun dirçəlməsi mümkündür. Bu sahələrdə tikinti sektoru, turizm sektoru, kənd təsərrüfati sektorları üzrə geniş imkanlar var.

Qaytarılan ərazilərdə iqtisadiyyatın əsas sahəsi kənd təsərrüfatı olmalıdır, bu sahə bütün Azərbaycan iqtisadiyyatına böyük töhfə verəcəkdir. Lakin buna rayonda əhəmiyyətli ərazilərin minalanması mane olur. Minalardan tam təmizləmə təxminən 10 il çəkə bilər. Hökumət də öz növbəsində regionun inkişafına sərmayə qoymağa hazırdır. Bakı 10 il ərzində Qarabağın bərpasına təxminən 60 milyard dollar xərcləyə bilər (https://www.stat.gov.az/source/regions/, 2022).

Azad edilmiş bölgələrdə yaradılacaq yeni iqtisadi dəyərimiz Azərbaycan dövlətinin maliyyə xərclərini olduqca üstələyəcəkdir. Həmin ərazilərin bərpası nəticəsində bir çox yeni iş yerləri açılacaqdır. Beləliklə də, yeni infrastruktur layihələrinin reallaşdırılması vətəndaşlarımızin işlə təmin olunmasında müsbət təsirlər göstərəcəkdir. Bundan başqa, iqtisadiyyatın inkişafı bir çox yeni iş yerlərinin açılmasına zəmin yaradacaqdır. Müzəffər ordumuzun qələbəsi nəticəsində işğaldan

azad olunan bu bölgələrimiz qeyri-neft sektorunun daha da böyüməsinə, o cümlədən də Azərbaycan iqtisadiyyatının daha çox çiçəklənməsinə təkan verəcəkdir.

İlk növbədə əkin sahələri minalardan təmizlənməlidir. Ermənistan tərəfi hələ də minalanmış ərazilərin xəritələrini təqdim etməyib.

Kənd təsərrüfatı ilə yanaşı, regionda turizm və mədən sənayesini də inkişaf etdirmək təklif edilir - müharibədən sonra Azərbaycan Ermənistanla sərhəddə yerləşən Kəlbəcər rayonundakı Zod qızıl yatağının 2/3 hissəsini alıb (https://hafta.az/mubahiseli-zod-qizil-yatagi-arasdirma-%C2%A0-292270-xeber.html, 2020).

Qarabağ iqtisadi rayonunda İnvestisiya infrastrukturunun ixtisaslaşmış təşkilatının yaradılmasının məqsədəuyğunluğu aşağıdakılarla bağlıdır:

1) investisiya infrastrukturu təşkilatlarının (xüsusən də İnvestisiya Agentliyi) olması federal təşkilatlar üçün regionun investisiya mühitini qiymətləndirmək üçün meyarlardan biridir;

2) dövlət orqanlarında, bir qayda olaraq, investisiya fəaliyyətində yüksək ixtisasa malik kadrlar yoxdur (kadr dəyişikliyinin yüksək olması halında amil daha da ağırlaşır);

3) icra hakimiyyəti orqanları işçilərinin çoxşaxəli vəzifələri (investisiya layihələrinin dəstəklənməsi ilə yanaşı, standartların yaradılması, analitik və digər fəaliyyətlər həyata keçirilir);

4) dövlət hakimiyyətinin icra hakimiyyəti orqanlarının işçiləri arasında layihənin uğurla həyata keçirilməsində şəxsi marağın olmaması (investisiya infrastrukturu təşkilatlarında işçilərin əmək haqqı cari fəaliyyətə görə daimi və mükafat hissəsindən ibarətdir) təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasının aparıcı regionlarının investisiya infrastrukturu təşkilatlarının yaradılması təcrübəsinin təhlili göstərir ki, onlar, bir qayda olaraq, regional büdcədən (hökumət tapşırığı ilə) və ya sonradan maliyyələşdirilən dövlət qurumu şəklində yaradılır. Əmlakın idarə edilməsi məsələlərində qurumun fəaliyyətinə nəzarəti regional əmlakın idarə olunmasına məsul olan nazirlik, iqtisadi siyasət və investisiya fəaliyyətinə məsul olan nazirlik həyata keçirir.

Bəzi hallarda layihə fəaliyyəti və iri investisiya layihələrinin dəstəyi əvvəllər yaradılmış kiçik biznesə dəstək infrastrukturunun təşkilatlarına verilmişdir. Onlar kiçik, orta və böyük biznesin layihələrini dəstəkləyirlər.

Rayonun yenidən qurulması həm dövlət investisiyaları hesabına, həm də özəl vəsaitlərin cəlb edilməsi ilə həyata keçiriləcək. Azərbaycan tərəfinin xarici sərmayələrə açıq olması o demək deyil ki, onlarsız edə bilməz. 2021-ci ildə Bakı regionun bərpasına dövlət investisiyaları şəklində təxminən 1,5 milyard dollar xərcləmək niyyətindədir (https://www.stat.gov.az/source/regions/#, 2022)

Naxçıvan nəqliyyat dəhlizinin yenidən qurulması, Azərbaycandan Türkiyəyə Ermənistan və Naxçıvan ərazisindən keçən dəmir yolunun bərpası regionun iqtisadiyyatına da təsir edəcək. Naxçıvanla əlaqənin bərpası bütün region ölkələri üçün faydalıdır (http://interfax.az/view/821046/az, 2020).

Azərbaycanda iqtisadi sahələrinin yeni bölgüsü maliyyə yüksəlişinə, daha effektiv vençur strategiyasına və uyğunlaşa bilən ərazi idarəçiliyinə əlavələr edir. 44 günlük müharibə zamanı azad edilmiş rayonların abadlaşdırılmasına təkan verəcək. Bu irəliləyiş azad edilmiş ərazilərin çiçəklənməsi üçün birləşmiş tənzimləmə kimi qəbul oluna bilər. Azad edilmiş ərazilərin Azərbaycan iqtisadiyyatına reinteqrasiyası üçün əlavə əhəmiyyət kəsb edir, çünki bu, maliyyə yerlərinin təkmilləşdirilməsinin təşkilinin səmərəliliyinin genişləndirilməsini, idarəetmənin və yenidən qurulmasının səriştəsinə zəmanət verilməsini tələb edir.

Şübhəsiz ki, bərpadan sonra işğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi imkanların reallaşması Azərbaycanın iqtisadi vəziyyətinə ciddi təsir göstərəcək. İşğal nəticəsində Qarabağda 7 minə yaxın müəssisə bağlanıb. Gəlirlərin 24%-ni taxılçılıqdan, 41%-ni şərabçılıqdan, 46%-ni kartofdan, 18%-ni ət məhsullarından, 34%-ni süd məhsullarından təmin edirdilər. Əvvəllər işğal olunmuş ərazilərdə qızıl, mis, civə, xromit, qurğuşun, sink kimi müxtəlif zəngin faydalı qazıntı yataqları mövcuddur. İşğal illərində Ermənistan tərəfindən qeyri-qanuni istismara məruz qalıblar. İstehsal güclərinin bərpası iqtisadi sahələrin, xüsusilə də kənd təsərrüfatının inkişafına mühüm töhfə verəcək. İlkin hesablamalara görə, yaxın illərdə yalnız yeni yaradılmış Şərqi Zəngəzur rayonu sənaye, kənd təsərrüfatı, heyvandarlıq və turizm

kimi sahələri stimullaşdırmaq üçün yaxşı imkanlara malik olduğundan Azərbaycan iqtisadiyyatında 4 faizlik artım əldə edə biləcək. İşğal zamanı rayonun Azərbaycanın ümumi ÜDM-də xüsusi çəkisi 0,1%-ə qədər azalsa da, yaxın gələcəkdə Cəbrayıl, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın və Zəngilan rayonlarında kənd təsərrüfatı və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının reallaşdırılması mümkün olacaq və 1,76 milyard dollar dəyərində kənd təsərrüfatı və sənaye məhsulları istehsal ediləcək (https://aircenter.az/az/post/yeni-iqtisadi-rayonlar-vasitesile-qarabag-qafqazin-iqtisadi-drayverine-cevrilecek-789, 2021).

Azad edilmiş bölgələr kritik davamlı enerji potensialına, xüsusən də hidroenergetikaya malikdir. Təxminən 2,56 milyard kubmetr su və ya Azərbaycanın su ehtiyatlarının 25%-i su elektrik stansiyalarının (SES) inkişafı üçün açıq qapılar açan Qarabağa verilir. 44 günlük müharibə zamanı Azərbaycan erməni qəsbkarları tərəfindən amansızcasına istifadə edilən və sonradan məhv edilən su elektrik stansiyalarına komandanlığı öz üzərinə götürdü. Bu elektrik stansiyalarının böyük bir hissəsi yenidən qurulub, digərləri isə bərpa olunur. Qarabağın günəş işığı və külək enerjisi müəssisələrində də böyük potensialı var. Beynəlxalq Bərpa Olunan Enerji Agentliyinin başlanğıc qiymətləndirmələrinə görə, azad edilən bölgələr 4000 meqavatdan çox günəş enerjisi və 500 meqavat külək enerjisi gücünə malikdir. Kəlbəcər və Laçın rayonları külək enerjisi üçün inanılmaz potensiala malikdir, Zəngilan, Cəbrayıl və Füzuli rayonları isə günəş enerjisi potensialı ilə zəngindir. (https://aircenter.az/az/post/yeni-iqtisadi-rayonlar-vasitesile-qarabag-qafqazin-iqtisadi-drayverine-cevrilecek-789, 2021).

Azad edilmiş bölgələrin maliyyə imkanlarını başa düşmək üçün dəstəklənən nəqliyyat vasitələrinin təməlinin olması vacibdir, buna görə də azad edilmiş ərazilərin bərpası üçün proqramın əsas başlıqlarından biri əlaqələndirilmiş nəqliyyat vasitələri çərçivəsinin formalaşdırılmasıdır. Qarabağın əsas aerovağzal terminalı olan Füzuli Beynəlxalq Aeroportu əvvəllər yığılıb və təcrübə qaçışları tamamlanıb. Bu aerovağzalın uçuş-enmə zolağının uzunluğu 3000 metr, eni isə 60 metrdir. Həmçinin, Qarabağın Zəngilan və Laçın rayonlarında dünya miqyasında iki əlavə hava terminalı salınıb (https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-58453911, 2021).

İşğaldan azad edilmiş torpaqların kənd təsərrüfatı, energetika, nəqliyyat və digər sahələrdə bütün qeyd olunan iqtisadi perspektivləri göstərir ki, onların həyata keçirilməsi və bölgü yolu ilə səriştəli idarə olunması Qarabağın və Azərbaycan iqtisadiyyatının iqtisadi inkişafına mühüm töhfə verəcəkdir. Deməli, Qarabağın dirçəlişinin məqsədlərindən biri də Ermənistanla münaqişədən əvvəl Azərbaycanın iqtisadiyyatındakı payını qaytarmaqdır. Bu regionların inkişafı və sonradan "Şimal-Cənub", "Şərq-Qərb" beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərində iştirak Qarabağı Zaqafqaziyanın yaxşı təşkil olunmuş regionuna çevirəcək. Bu iqtisadi amil erməni işğalı zamanı olduğu kimi çəkişmə yerinə deyil, regional əməkdaşlığın simvoluna çevriləcək (https://aircenter.az/az/post/yeni-iqtisadi-rayonlar-vasitesile-qarabag-qafqazin-iqtisadi-drayverine-cevrilecek-789, 2021).

İşğaldan əvvəl azad edilmiş rayonlar üzümçülük, pambıqçılıq, taxılçılıq və əhliləşdirilmiş heyvandarlıqda unikal təklifə malik idi. Bu ərazilərdə əkinçilik yaradılması və əmtəəçilik imkanları çox böyükdür. Konkret olaraq Şuşa, Füzuli, Kəlbəcər və Zəngilan rayonlarının turizm sənayesi potensialı inanılmazdır. Planetin ən köklü insan məskənlərindən biri olan Azıx mağarası Füzuli ərazisində yerləşir. Kəlbəcərdə rifah turizm sənayesi yaradılmalı, qaynar su mənbələri ilə zəngin, sosial turizm sənayesi kursları yenidən qurulmalıdır. Erməni təxribatına məruz qalan ərazilərə gəlişi bir az vaxt və pul tələb etsə də, əminəm ki, tezliklə orada geniş layihələr həyata keçiriləcək.

Tezliklə Araz çayı üzərində iki su elektrik stansiyasının – "Xudafərin" və "Qız qalası" nın tikintisi nəzərdə tutulur ki, bu da azad edilmiş rayonları fasiləsiz enerji ilə təmin edəcək. İki stansiya yaxınlıqdakı enerji ehtiyaclarının toplanmasında və ölkənin enerji potensialının genişləndirilməsində mühüm rol oynayacaq (https://e-qanun.az/framework/33288, 2022).

Müntəzəm aktivlərin və mineralların yaxşılaşdırılması spekulyasiya ilə bağlı inanılmaz imkanlara zəmanət verir. Son vaxtlar Azərbaycanın qeyri-neft ixracatında qızıl oyunlarının əhəmiyyətli təsiri olub. İstər dünya biznes sektorlarında qızılın bahalaşması, istərsə də bu sahədə təşkilatlar tərəfindən bu gün yaradılan innovasiyaların əlçatanlığı deməyə əsas verir ki, azad edilmiş bölgələrdə qızıl

anbarlarının ikiqat alqı-satqısı Azərbaycan iqtisadiyyatına çox ciddi öhdəliklər qoyur.

Qarabağ iqtisadi rayonunun investisiya layihələrinin reallaşdırılması zamanı risklərin qiymətləndirilməsi üçün BERİ metodundan istifadə edəcəyik. Bu qiymətləndirmə müxtəlif informasiya mənbələrinə, hesabatlara, KİV-ə istinadım nəticəsində formalaşdırdığım fikirlər əsasında yaranmışdır və bu qiymətləndirmə mənim subyektiv fikrim olduğu üçün, investisiya mühitinin qiymətləndirilməsinin həqiqi nəticələrini özündə ehtiva etməyə bilər. BERİ metodundan istifadə zamanı biz 15 faktor sadalayacağıq və bu 15 faktor üzərindən təhlillər aparacağıq. Bu 15 faktorun da özlərinə aid balları mövcuddur. İndi isə adından bəhs etdiyimiz bu 15 faktorla Qarabağ iqtisadi rayonunun investisiya mühitini qiymətləndirək.

1. Siyasi stabillik- Siyasi stabillik bildiyimiz kimi iqtisadi inkişafın təməl faktorlarından biridir. Ölkə daxilində siyasi stabillik olduğu zaman həmin ölkəyə əksər hallarda xarici investorlar tərəfindən müxtəlif sektorlara yatırımlar edilir. Siyasi stabillik bir sıra məqamlarla təhlil edilə bilər, bunlara misal kimi terorizmlə mübarizəni, ölkə daxilində olan müxalifət partiyaların çəkişmələrini, ölkədə nümayişlərin olma sıxlığını, ölkədə baş verən cinayətkarlıq əməllərinin sayını və s. aid etmək olar. Sevindirici haldır ki, bu məqamlardan heçbiri Azərbaycan respublikasının ərazisində o cümlədən Qarabağ iqtisadi rayonun tərkibində yox dərəcəsindədir.

Qarabağ iqtisadi rayonunun bəzi ərazilərinin 30 illik işğal sonrasında 2020-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin başçılığı altında qəhrəman Azərbaycan ordusunun silahlı qüvvələri tərəfindən azad edilməsi bu ərazinin yenidən canlanması və regionun siyasi stabilliyinin bərpasında misilsiz rol oynadı. Bundan əlavə, işğaldan azad edilmiş ərazilərin digər regionlara sürətli inteqrasiyası və intensiv bərpası xarici investorları bölgəyə cəlb etmək üçün zəmin yaratmışdır. Füzuli rayonunda 7 ay ərzində tikilən beynəlxalq hava limanı, minlərlə hektar ərazinin minadan təmizlənməsi və nəqliyyat infrastrukturunun sürətli bərpası dünya mətbuatında geniş yer almış və regionun siyasi stabilliyinin sürətli bərpa edildiyini bütün dünyaya göstərmişdir. Qarabağ

iqtisadi rayonunun bərpası və görülən işlər barədə növbəti planlarda ətraflı məlumat veriləcəkdir. Siyasi stabillik faktoru üzrə qiymətləndirməm 3 baldır.

2. Xarici investisiyalara münasibət və mənfəətin transferti- Azərbaycan qanunvericiliyinə əsasən, xarici sərmayələr tam və qeyd-şərtsiz hüquqi müdafiədən istifadə edir və xüsusi hallar istisna olmaqla, mənimsənilməklə milliləşdirilə bilməz. Özəl şəxslər sərbəst şəkildə sahibkarlıq subyektlərində öz maraqlarını yarada, əldə edə və sərəncam verə bilərlər. Xarici vətəndaşlar, təşkilatlar və müəssisələr torpaq icarəyə götürə bilər, lakin mülkiyyət hüququna malik ola bilməzlər.

Son bir neçə ildə Azərbaycan Respublikası xarici sərmayələri cəlb etmək üçün fəal şəkildə çalışır. Azərbaycana birbaşa xarici sərmayə axını son illər, ilk növbədə, enerji sektoruna davamlı olaraq artıb. İqtisadiyyatın diversifikasiyası üçün hökumətin prioritet sektorlarına (kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, turizm və İKT) xarici sərmayələr indiyədək məhduddur.

Xarici investisiyalar, “Xarici İnvestisiyaların Mühafizəsi” haqqında, “İnvestisiya fəaliyyəti” haqqında, qanunlara uyğun olaraq tam və qeyd-şərtsiz hüquqi müdafiədən və beynəlxalq müqavilə və müqavilələrdə əks olunan təminatlardan istifadə edirlər. Azərbaycanın Xarici İnvestisiyaların Mühafizəsi haqqında Qanunu xüsusi hallar istisna olmaqla, xarici investorları milliləşdirmə və rekvizisiyadan qoruyur.

Əcnəbilərə tam mülkiyyətində olan törəmə müəssisə açmaq, mövcud şirkətin səhmlərini almaq və ya yerli tərəfdaşla birgə müəssisə yaratmaqla sahibkarlıq subyektlərini qeydiyyata almağa icazə verilir. Xarici şirkətlərə həmçinin vergi orqanlarında nümayəndəliyini və ya filialını qeydiyyata almaqla yerli hüquqi şəxs yaratmadan Azərbaycanda fəaliyyət göstərməyə icazə verilir.

Əcnəbilərə Azərbaycanda torpaq sahibi olmaq icazəsi verilmir, lakin icarəyə torpaq və daşınmaz əmlaka sahib olmaq icazəsi verilir. Azərbaycan respublikasının qanunlarına görə, dövlət mədənçıxarma, neft-qaz, peyk rabitəsi və hərbi silah sektorlarında fəaliyyət göstərən şirkətlərin nəzarət paketini özündə saxlamalı, xarici və ya yerli özəl mülkiyyəti bu sənayelərdə şirkətlərin 49 faiz payı ilə məhdudlaşdırmalıdır. Media sektorunda xarici sahiblik də ciddi şəkildə məhduddur.

Bundan əlavə, telekommunikasiya, dəniz və hava nəqliyyatı, sığorta və digər tənzimlənən sənaye sahələrində fəaliyyət göstərən xarici və ya yerli şirkətlərə iş aparmaq üçün xüsusi lisenziya tələb olunur.

Azərbaycanda iqtisadi azadlıq yüksək səviyyədədir. Bu reallıqdır ki, əksər xarici investorlar iqtisadi azadlıq indeksi yüksək olan ölkələrə yatırımlar etmək düşüncəsindədirlər. İqtisadi azadlığı ölçmək üçün İqtisadi azadlıq indeksindən istifadə etmək məqsədəuyğundur. Azərbaycan Respublikasında iqtisadi azadlıq indeksinin ümumi göstəricisi 2020-ci ildə 69.3 idisə, artıq 2021-ci ildə bu göstərici 70.1-ə qədər yüksəlmişdir. Diaqram 1-də Azərbaycan Respublikası, 2020-2021-ci il üzrə İqtisadi azadlıq indeksinin müyyən göstəriciləri üzrə təsvir edilmişdir.

Azərbaycanın iqtisadi azadlıq balı 61,6 olmaqla, iqtisadiyyatı 2022-ci il İndeksində ən azad 75-ci yerdədir. Azərbaycan Avropa regionunun 45 ölkəsi arasında 37-ci yerdədir və onun ümumi balı regional orta göstəricidən aşağı, lakin dünya ortalamasından yüksəkdir. Azərbaycanın iqtisadi artımı 2017-ci ildən 2019-cu ilə qədər sürətləndi, 2020-ci ildə mənfi oldu və 2021-ci ildə isə yenidən yüksəldi.

İqtisadi azadlıq hər bir insanın öz əməyinə və əmlakına nəzarət etmək üçün əsas hüququdur. İqtisadi cəhətdən azad cəmiyyətdə fərdlər istədikləri şəkildə işləmək, istehsal etmək, istehlak etmək və sərmayə qoymaqda azaddırlar. İqtisadi cəhətdən azad cəmiyyətlərdə hökumətlər əməyin, kapitalın və malların sərbəst hərəkət etməsinə icazə verir və azadlığın özünü qorumaq və saxlamaq üçün zəruri olan həddən artıq azadlığa məcbur etmək və ya məhdudlaşdırmaqdan çəkinir.

İqtisadi azadlıq daha böyük rifah gətirir. İqtisadi Azadlıq İndeksi, iqtisadi azadlıq və müxtəlif müsbət sosial və iqtisadi məqsədlər arasında müsbət əlaqəni sənədləşdirir. İqtisadi azadlıq idealları daha sağlam cəmiyyətlər, daha təmiz ətraf mühit, adambaşına daha çox sərvət, insan kapitalının inkişafı, demokratiya və yoxsulluğun aradan qaldırılması ilə güclü şəkildə əlaqələndirilir. Azərbaycanda iqtisadi azadlıq qənaətbəxş səviyyədədir. Bu faktoru 1.6 balla qiymətləndirirəm.

Diaqram 1: Azərbaycanda 2020-2021-ci illər üçün İqtisadi azadlıq indeksi göstəriciləri

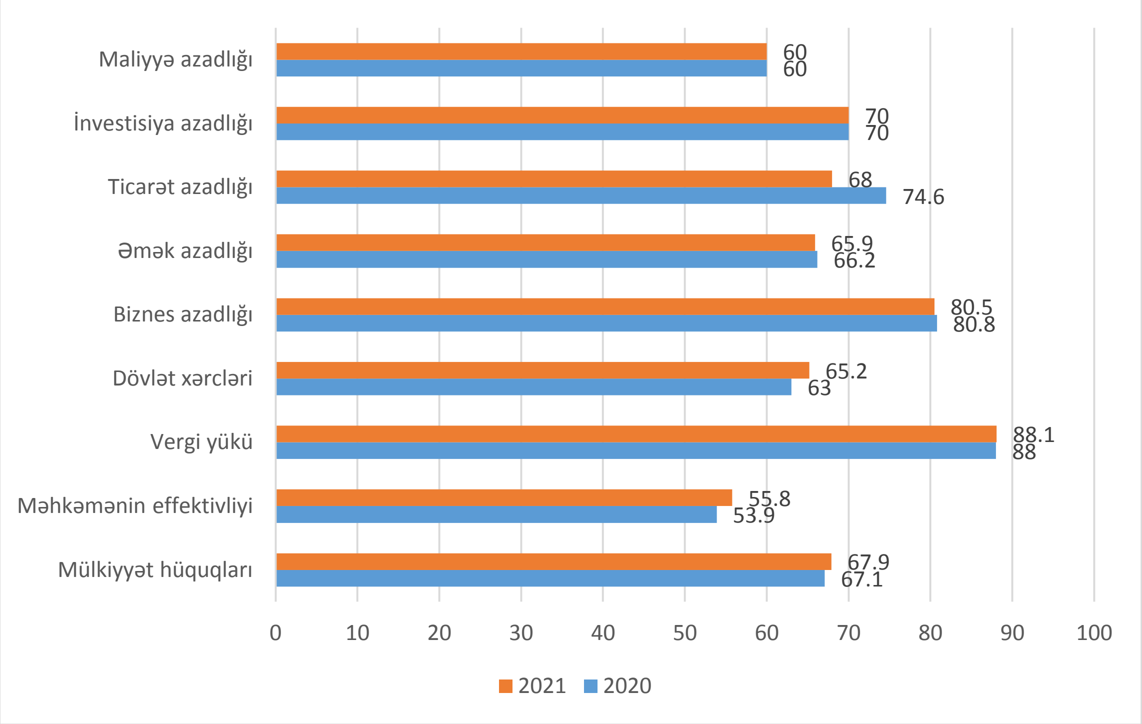

Mənbə: Heritage Foundation:https://www.heritage.org/index/explore?view=by-region-country-year, 2022

3. Milliləşdirməyə meyl- Qarabağ İqtisadi rayonunun bəzi ərazilərinin yaxın keçmişdə azad olması, həmin ərazilərin bərpası üçün müəyyən qədər vəsait tələb edir. Bu səbəbdən, ölkəmizin hazırki prioritet siyasətlərindən biri sözü gedən bölgəyə xarici investisiya cəlb etmək olmalıdır. Bunun nəticəsi olaraq, Qarabağ iqtisadi rayonunda milliləşdirməyə meyli aşağı səviyyədə saxlamaq məqsədə uyğun görsənir. İlk əvvəl onu qeyd etmək lazımdır ki, Qarabağ iqtisadi rayonunun sözü gedən əraziləri işğaldan yeni azad olduğu üçün orada özəl mülklər yox dərəcəsindədir. Qarabağda mövcud olan təbii sərvətlər, turizm və hasilat sənayesi də dövlətimizə məxsusdur. Bu faktor üzrə qiymətləndirməm 1.4 baldır.

4. İnflyasiya- İnflyasiya mərkəzi banklar, hökumət siyasətçiləri, istehsalçılar və ya istehlakçılardan asılı olmayaraq bütün iqtisadiyyat iştirakçılarının hərəkətlərinə təsir edən kritik və dövri makro göstəricidir. Ən əsas fundamental səviyyədə, inflyasiya investorun etdiyi sərmayələrdən əldə etdiyi gəlirlərə də təsir edir. Təbii haldır ki, hər bir investor inflyasiya dərəcəsi aşağı hədlərdə olan ölkələrə yatırım etməyə üstünlük verir. Azərbaycanda 2016-2017-ci illərdə 12 faizlərə çıxan

inflyasiya dərəcəsi, artıq 2018-ci ildə 2.27 % faizə düşmüşdür. Diaqram 2-də 2007-2020-ci il intervalında Azərbaycanda olan inflyasiya dərəcələri təqdim edilmişdir.

Diaqram 2: Azərbaycanda inflyasiya dərəcəsi dəyişimi 2007-2020-ci illər

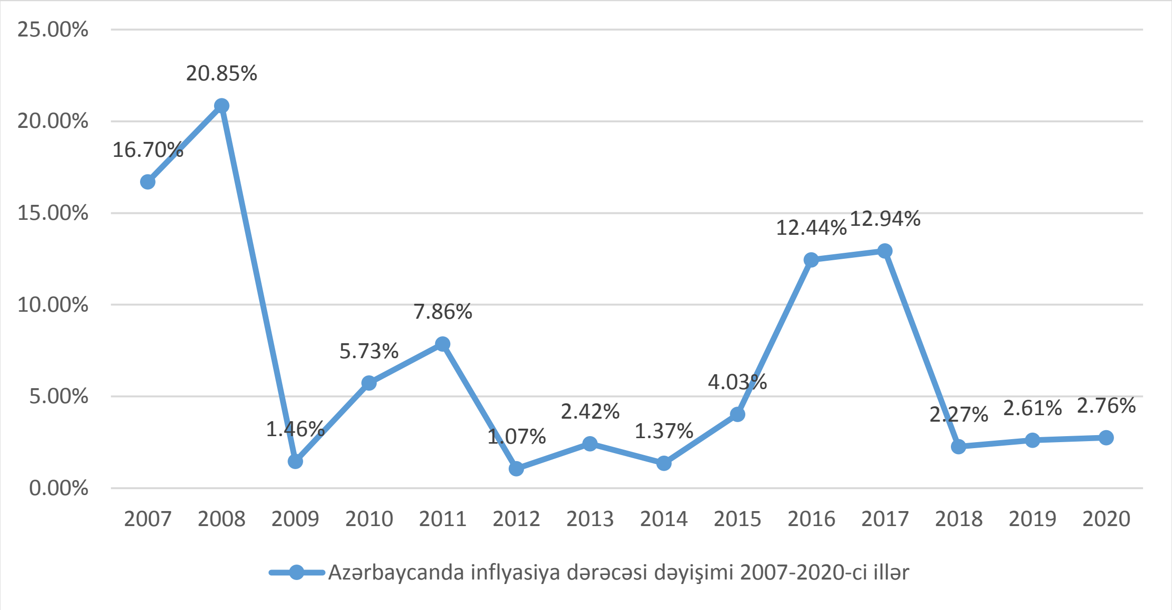

Mənbə: Macrotrends:https://www.macrotrends.net/countries/AZE/azerbaijan/inflation-rate-cpi, 2022

Bu faktor üzrə qiymətləndirməm 1.2 baldır.

5. İqtisadi artım- Çox insana aydındır ki, bir ölkədə iqtisadi artımı sürətləndirən ən vacib amillərdən biri ölkənin faydalı qazıntılarının olmasıdır. Sevindirici haldır ki, ölkəmiz faydalı qazıntılarla kifayət qədər zəngin ölkədir. Qarabağ iqtisadi rayonunda da geniş miqyasda faydalı qazıntılara rast gələ bilərik. Bu da öz-özlüyündə bölgəyə xarici investisiyanın cəlbi imkanlarını artırır. Cəlb edilən investisiyalar Qarabağ iqtisadi rayonunun erməni işğalçılarından təmizlənmiş bölgələrin bərpasında da böyük rol oynayacaqdır. Nəticə etibari ilə həm regionun, həm də ölkəmizin iqtisadi artımında müsbət dəyişikliklər olacaqdır.

2021-ci ildə iqtisadiyyatın bərpası qeyri-neft və qaz sektorları hesabına baş verir. Üçqat şokdan - Covid-19 pandemiyasından, neft qiymətlərindəki enişdən və Qarabağ münaqişəsinin alovlanmasından sonra Azərbaycanın ümumi daxili məhsulu (ÜDM) 2020-ci ildə 4,3 faiz azalıb.Bu faktor üzrə qiymətləndirməm 2.6 baldır (https://uploads.cbar.az/assets/97aa174a150aff7358f5aedbc.pdf, 2020).

6. Əmək haqqı məsrəfləri və yaxud iş qüvvəsinə məsrəflər- 2021-ci il dekabrın 1-inə olan məlumata görə, ölkədə muzdla fəaliyyət göstərən işçilərin sayı, 2020-ci ilin dekabrın 1-i ilə müqayisədə 20 min nəfər artaraq 1704,9 min nəfərə çatmış, onlardan 905,7 min qədəri dövlət sektorunda, 799,2 min nəfər isə qeyri-dövlət sektorunda işləmişdir (https://uploads.cbar.az/assets/97aa174a150aff7358f5aedbc.pdf, 2020).

Hər ölkədə əmək haqqı müxtəlif strukturlar tərəfindən müəyyən edilir. Bir qismində icra hakimiyyəti, digərində qanunverici orqanlar, bir digərində isə müxtəlif təşkilatlar tərəfindən müəyyən edilir. İndiki vəziyyətdə, Bakıda ortalama aylıq əmək məsrəfi 1000 (588 USD) manat qədər olsa da, ölkənin əksər regionlarında bu rəqəm Bakıdakı mövcud göstəricidən təqribən 2 dəfə aşağıdır. Bunu göz önünə qoysaq, respublikamızın digər şəhərlərində və digər rayonlarında fərqli minimum əmək haqqı müşahidə edə bilərik. 2022-ci il 1 yanvardan sonrakı dövrdə aylıq minimum əməkhaqqı 300 AZN (176 USD) olaraq müəyyənləşdirilmişdir. Xatırladaq ki, bu göstərici 2019-cu ildən 2022-ci ilə kimi 250 AZN (147 USD) olaraq müəyyən edilmişdir. Aşağıdakı cədvəl 2-də bir sıra Avropa və digər ölkələrin orta aylıq əmək haqqısının müqayisəsini görə bilərik.

Cədvəl 2: Orta aylıq əmək haqlarının müqayisəsi. 2020 – ci il

Ölkələr	Orta aylıq əmək haqqı,dollarla
Avstraliya	4600
Avstriya	4428
ABŞ	5783
Almaniya	4479
Polşa	1271
Macarıstan	2117
Litva	2651
Çexiya	2490
İƏYT bütövlükdə	4097
Azərbaycan	414

Mənbə: Cədvəl data.oecd.org.saytının məlumatları əsasında hazırlanıb.

Nəticə olaraq belə qənaətə gələ bilərik ki, ölkəmizin əməkhaqqı məsrəfləri ilə bağlı irəli sürdüyü siyasət qənaətbəxşdir, lakin Bakı şəhərindən başqa digər regionların da işçi qüvvəsinin potensialını artırmaq üçün müəyyən tədbirlər

görülməli, işçilərin öz bilik və bacarıqlarını inkişaf etdirmələri üçün sahələri üzrə müvafiq təlimlərə yönləndirilməlidir. Bütün bunlar işçi qüvvəsinin mövcud bazar şəraitinin tələblərinə cavab vermələri üçün və işsiz statusunda olan potensial işçi qüvvəsinin əmək bazarlarına cəlbi üçün görülməsi zəruri olan tədbirlər sırasındadır. İşçi qüvvəsi əmək bazarının müvafiq tələblərinə cavab verdikdən sonra işçinin potensialına və gördüyü işə uyğun olaraq əməkhaqqının artırılması üçün müvafiq tədbirlər görülməlidir. Hal-hazırki inflyasiya vəziyyətini nəzərə alsaq əməkhaqqının artırılması istiqamətində tədbirlər görülməsini zəruri hal olaraq dəyərləndirirəm. Bu faktor üzrə qiymətləndirməm 1.5 baldır.

7. Tədiyə balansının vəziyyəti- Qarabağ iqtisadi rayonunda hələ ki, ixrac potensialı elə də yüksək olmadığı və daha çox üstünlüyün idxala verildiyi üçün tədiyə balansının bu region üçün qənaətbəxş səviyyədə olmamasını qeyd etmək doğru olardı. Buna səbəb kimi yeni azad olmuş ərazilərin yenidən bərpası üçün ölkə xaricindən də tikinti materiallarının idxalının yüksək səviyyədə olmasını qeyd etmək olar. Ümumilikdə sözü gedən regionda ixracı artırmaq istiqamətində tədbirlər görülməlidir. Sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalını və ixracını artırmağın özü belə tədiyə balansına öz müsbət təsirlərini göstərəcəkdir. Bildiyimiz kimi, ixrac idxaldan nə qədər çox olarsa tədiyə balansıda özündə bir o qədər müsbət göstəricilər əks etdirəcəkdir. Bütün bu proseslər Qarabağın bərpa işləri bitdikdə və bu regionun digər ərazilərimizə inteqrasiyasından sonra öz həlli yolunu tapacaqdır.

Ümumilikdə, ölkəmizdə torpağlarımızın azad edildiyi ildə (2020) tədiyə balansının əsas göstəricilərindən biri kimi hesab edilən Cari Əməliyyatlar Balansı tarazlığa yaxın bir vəziyyətdə yer almışdır. Əsasən bu dövrdə qeyri-neft sektorunun yaxşılaşması CƏB-ə öz müsbət təsirini göstərmişdi. 2020-ci ildə mövcud Pandemiya vəziyyəti səbəbindən qeyri-neft sektorunda idxalın azalması tədiyə balansının tarazlaşmasında əsas rollardan birini oynamışdır. 2020-ci il üzrə ümumi saldo isə -1987.7 təşkil edirdi. Müqayisə məqsədli, Azərbaycanda 2010-2020-ci illər intervalı üçün Tədiyə balansı saldosunun illər üzrə dəyişməsi Diaqram 3-də təsvir edilmişdir (https://uploads.cbar.az/assets/97aa174a150aff7358f5aedbc.pdf, 2020).

Diaqram 3: 2010-2021 Azərbaycanda Tədiyə balansı

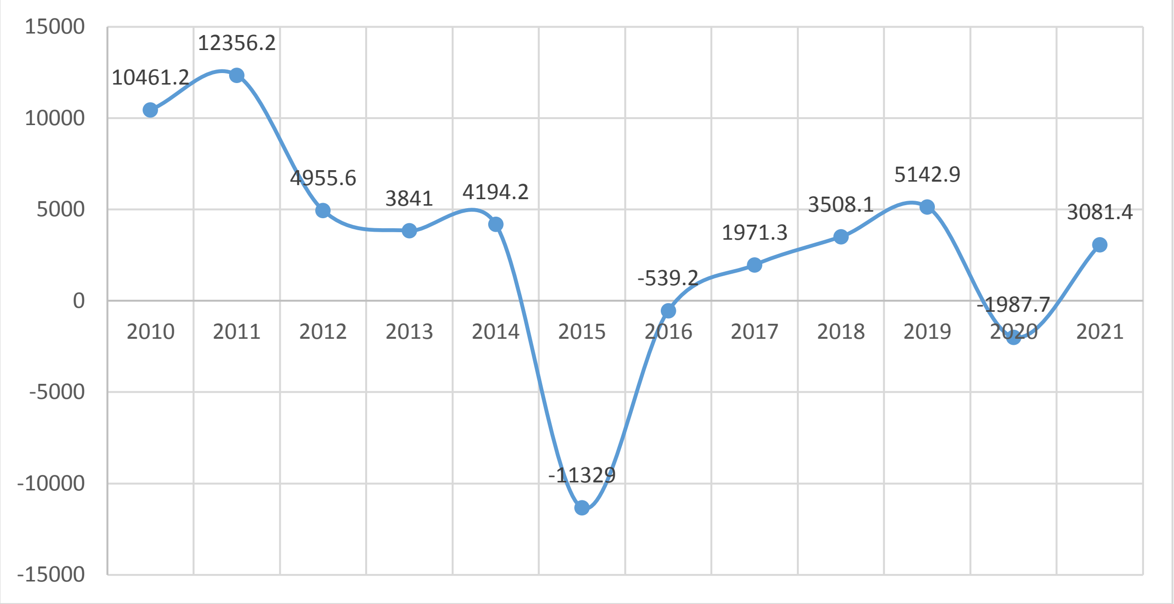

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı (https://www.cbar.az/page-43/external-sector-statistics, 2021)

Bu faktor üzrə qiymətləndirmənin 1.5 olduğu qənaətindəyəm.

8. Valyuta konvertasiya oluna bilməsi- Valyutanın konvertasiyası ölkənin ümumi iqtisadi vəziyyətindən aslıdır. İnflyasiya səviyyəsinində burda rolu böyükdür. Son illərdə ölkəmizdə (2020-ci ilə qədər) inflyasiya dərəcəsi sabit vəziyyətdə saxlanılmışdır. Bu və iqtisadi sabitliyin qənaətbəxş səviyyədə saxlanılması ölkəmizin valyutasının konvertasiyasında hər hansı problemin yaranmasının qarşısını almışdır. Ölkəmizə yatırımlar edən xarici investorlar konvertasiyada problemi ilə üzləşmirlər. Bu da öz növbəsində investisiya mühitinə öz müsbət təsirini göstərir. Bu faktor üzrə qiymətləndirməni 2.5 bal olaraq dəyərləndirirəm.

9. Bürokratik əngəllər- Ölkəmizdə bu əngəllərin daha intensiv olduğu vaxtlar Pandemiya dövründə yaşanmışdır. Belə ki, bu dövrdə karantin rejiminin mövcud olması bir sıra sahələrə öz mənfi təsirin göstərmişdir. Bunlardan ən əsası da investisiya mühiti olmuşdur. Həm ölkəmizdə ki, həm də xarici sahibkarların tətbiq edilən bir sıra məhdudiyyətlərə görə ölkəmizdəki hər hansı bir sahəyə investisiya yatırmaları mümkün hal kimi görsənmirdi. Buna səbəb kimi, bu dövrdə insanların gəlirlərinin əl-əxsus alıcılıq qabiliyyətlərinin aşağı olmasını, açılan obyektlərin karantinin yaratdığı məhdudiyyətlərə görə tez-tez qapanmasını və obyektlərin

normal iş fəaliyyətinin mövcud olmamasını nümunə göstərmək mümkündür. Obyektlərin uzun müddət iş fəaliyyəti ilə məşğul ola bilməməsi iqtisadi mühitin problemli olması fikrini yaradırdı. Həmçinin, bayaq qeyd etdiyimiz kimi, orta əmək haqqı səviyyəsi də aşağı olduğu üçün obyektlər işləsə belə satış fəaliyyətlərində ciddi problemlərlə üzləşəcəkdilər. Ölkəmiz bütün bu problemlərə həll çarəsi kimi bir sıra dəstək proqramları irəli sürmüşdür. Buna vergilərin azaldılmasını, nəticədə sahibkarların vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasını, birdəfəlik sosial yardımların göstərilməsini, istehlakçılara dəstək məqsədli olan ƏDV geri al layihəsinin irəli sürülməsini və s. yardımları və dəstək paketlərini misal göstərə bilərik.

Ölkəmizin investisiya mühitinin inkişaf etdirilməsi üçün ilk növbədə özəlləşdirilmələrin sayını artırmaq lazımdır. Zənnimcə, ölkəmizdəki bürokratik əngəllərdən biri də bu sayıla bilər. Özəlləşdirilmə nə qədər geniş sahə və sektorları əhatə edərsə, ölkəmizə bir o qədər xarici sahibkar cəlb edə bilərik.

Fikrimcə, ölkəmizdə əngəldən çox, xarici investorların cəlb edilməsi üçün bir sıra tədbirlər görülüb və görülməkdə davam etdirilir. Qarabağ iqtisadi zonasında bir sıra yeni nəqliyyat infrastrukturunun yaradılması, Füzulidə olan aeroportun istifadəyə verilməsi, Şuşa şəhərində, o cümlədən regionun digər şəhər və rayonlarında bərpa işləri görülməsi, bu zonada investisiya mühitinin inkişafı və dirçəlməsi üçün atılan ən vacib addımlardan biri kimi hesab edilir. Bu faktor üzrə qiymətləndirməm 1.2 baldır.

10. İşgüzar müqavilələr əldə olunması və onların reallaşma imkanı - Azərbaycanda işgüzar və ya digər müqavilələrin tənzimlənməsi qaydaları, habelə tərəflərin öhdəlikləri, müqavilənin həyata keçirilməsi və s. qaydalar Mülki Məcəlləyə əsasən tənzimlənir. Bu cür müqavilələrin ölkəmizdə reallaşma səviyyəsi yüksək səviyyədədir və reallaşmasına təsir edəcək heç bir əngəl yoxdur. Ölkəmiz daxilində müqavilə azadlığı mövcuddur. Bu faktor üzrə dəyərləndirməm 1.5 baldır.

11. Xidmətlərin keyfiyyəti və işgüzar tərəfdaşların etibarlılığı- Xidmətlərin keyfiyyəti bir sıra sektorlar üzrə ölçülə bilən bir dəyərdir. Ölkəmizdə xidmətlərin keyfiyyəti nisbi qənaətbəxşdir. Bu faktor üzrə qiymətlədirmənin 0.5 bal olduğunu düşünürəm.

12. Yerli menecmentin keyfiyyəti- Korporativ idarəetmə standartları ölkəmizdə tam formalaşmayıb bu baxımdan yerli menecmentin keyfiyyətini yüksək hesab etmək olmaz. Bu faktorun çəkisini 2 bal ilə qiymətləndirirəm.

13. Nəqliyyat şəbəkəsi- Qarabağ zonasında nəqliyyat şəbəkəsi üzrə bir çox layihələr həyata keçirilib və keçirilməyə davam edəcəkdir. Bu layihələrdən biri də Horadiz və Ağbənd rayonlarını birləşdirən dəmir yolu layihəsidir ki, 2021-ci il fevralın 14-ü tarixində bu layihənin təməli qoyulmuşdur. Bu məqamda bunu qeyd etmək olar ki, Horadiz-Ağbənd dəmir yolu layihəsi Naxçıvan dəhlizinin mühüm hissəsini təşkil edir. 10 noyabr 2020-ci ildə zəfər sonrası imzalanan bəyannaməyə görə Zəngəzur dəhlizi vasitəsilə Azərbaycanla Naxçıvan arasında olan blokada aradan qaldırılır və Naxçıvanla yenidən kommunikasiya xətləri bərpa edilir. Zəngəzur dəhlizinin yaradılması həm Ermənistan, həm Azərbaycan, həm də regionun digər dövlətləri üçün geniş imkanlar yaradacaq. Bu, Azərbaycanın mövqeyini mərkəzləşdirəcək və onun regionda geosiyasi əhəmiyyətini artıracaq, çünki bu dəhlizin yenidən açılması geostrateji əhəmiyyət kəsb edir. Bundan başqa, bayaqda qeyd etdiyimiz kimi, tarixi Zəngəzur torpaqlarından keçən bu marşrutla Naxçıvanla Azərbaycan arasında birbaşa əlaqə yaranacaq. Hansı ki, 1990-cı illərdə başlayan Qarabağ müharibəsindən sonra Naxçıvanla Zəngəzur arasında avtomobil yolu kəsilib və bu rayon Azərbaycandan təcrid olunmuşdu. Bundan başqa Füzuli və Şuşa arasında çəkilən avtomobil yolundan da danışa bilərik. Bu yol başqa adı ilə Zəfər yolu kimi də adlandırılır. Bu yolun təməli 2020-ci ilin noyabrının 16-da qoyulmuşdur və uzunluğu təxminən 101.5 km təşkil edir (https://president.az/az/articles/view/46989/print, 2021). Bu qeyd edilənlərlə yanaşı, tikilən tunelləri də qeyd etmək yerinə düşərdi. Belə ki, Kəlbəcər yolu üzərində Murovdağ tuneli, Laçın-Kəlbəcər tuneli, Zəngilan ərazisində tikiləcək tuneli nümunə göstərə bilərik. Qeyd edək ki, Murovdağ tuneli 11600 metrlə Azərbaycan ərazisində ən böyük tuneldir (http://www.aayda.gov.az/az/news/3247, 2021). Ölkəmizin bu qısa zaman ərzində azad edilən torpaqlarda nəqliyyat şəbəkəsini yenidən inşa etməsi Qarabağın investisiya mühitinə də öz müsbət təsirini göstərəcək. Bu faktorun çəkisini 2 bal olaraq dəyərləndirirəm.

Yerli bazarlarda qısamüddətli kredit əldə etmək imkanı- Kredit təşkilatlarının 2020-ci ildə qısa-müddətli dövrdə milli valyutada kredit qoyuluşları 1754,2 mln. manat idisə, 2021-ci ildə isə bu göstərici 2246 mln. manata qədər qalxmışdır. 2020-ci il üzrə kredit qoyuluşlarının bəzi sahələr üzrə paylanmasını diaqram 4-də görə bilərik. Göstəricilər milyon manat üzərindən hesablanmışdır (https://www.cbar.az/page-42/monetary-indicators#page-2, 2022).

Diaqram 4: 2020-ci il sahələr üzrə kredit qoyuluşu

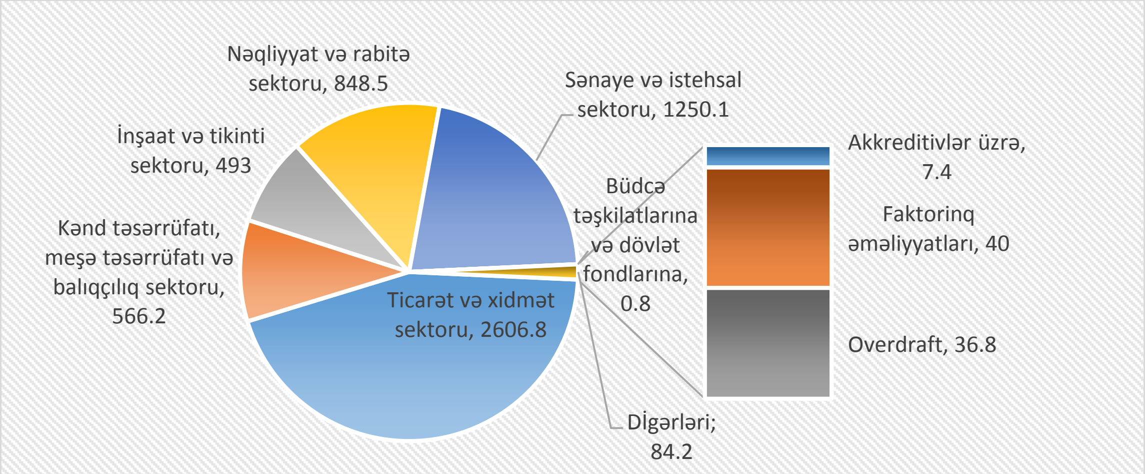

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı (https://www.cbar.az/page-42/monetary-indicators#page-2, 2022)

Diaqramdan göründüyü kimi kredit qoyuluşu daha çox ticarət və xidmət sektorunu əhatə etmişdir. Daha az kredit qoyuluşu isə büdcə təşkilatları və dövlət fondlarının payına düşüb. Ölkəmizdə qısa-müddətli kredit imkanları zəifdir. KOB-un sahibkarlara güzəştli kreditlər verməsinə baxmayaraq, bu yetərli olmur. Nisbi faiz dərəcəsi yuxarı olduğuna görə güzəştlər edilsə belə bu miqdar kifayət etmir. Bu səbəbdən, bu faktor üzrə qiymətləndirməm 1.8 bal olacaqdır.

15. Uzunmüddətli kredit əldə etmək fürsəti- Kredit təşkilatlarının 2020-ci ildə uzun-müddətli dövrdə milli valyutada kredit qoyuluşları 8449,8 mln. manat idisə, 2021-ci ildə isə bu göstərici 10450.5 mln. manata qədər qalxmışdır. Uzunmüddətli kreditlər üçündə eyni sözlər keçərlidir, faiz dərəcəsi yuxarı olduğu üçün uzunmüddətli kredit imkanları zəifdir. Bu faktor üzrə qiymətləndirməm 2 baldır.

2.2. Mikro, kiçik və orta sahibkarlar arasında ixracyönümlü istehsal sahələrinin yaradılması imkanlarının qiymətləndirilməsi

2020-ci ilin payızı Azərbaycan üçün mühüm və tarixi hadisə ilə yadda qaldı. Belə ki, də ölkə hərbi yolla öz ərazi bütövlüyünü erməni işğalından xilas edə bildi. Bu münaqişə Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən bir qədər sonra başlamış və 2020-ci ilin sentyabr ayına qədər davam etmişdir. Azərbaycanın işğal olunmuş əraziləri azad olunandan sonra indi həll edilməli olan başlıca vəzifə həmin ərazilərin bərpası və məcburi köçkünlərin öz evlərinə qaytarılmasıdır. Bu ərazilərdə məcburi köçkünlərin geri qaytarılması üçün müvafiq mühit, o cümlədən sabit və rahat şərait yaradılmalıdır. Azad edilmiş ərazilərin iqtisadi tərkib hissəsi həyati əhəmiyyətli rol oynayacaqdır. Bu məqsədlə indi tamamilə Azərbaycanın suveren nəzarətində olan torpaqların iqtisadi potensialına yenidən baxılması vacibdir.

Cədvəl 3: Qarabağın inkişaf etdirilməsi üçün yeddi rayon üzrə sənaye, tikinti, ticarət və digər xidmət sahələri üzrə yerli aktiv bölmələrinə aiddir

Rayon	1990	1991	1992	1993	1994	2020	2021
1 Füzuli	85,672	91,221	101,067	106,957	10,8912	115,830	134,250
2 Cəbrayıl	88,252	95,353	106,678	114,972	119,575	126,903	143,312
3 Lacın	60,413	61,354	67,978	75,896	75,250	77,895	89,130
4 Zəngəzur	86,942	93,475	103,381	115,445	106,791	106,702	106,376
5 Agdam	97,847	107,135	128,466	132,424	130,651	137,504	145,958
6 Kəlbəcər	316,202	332,955	360,041	363,867	363,664	381,903	430,202
7 Şuşa	65,974	70,785	82,111	89,206	91,0376	97,805	117,094

Mənbə: https://smb.gov.az/storage/KOB%C4%B0A%20%C4%B0CMAL%202020.pdf, 2020

Özəl sektor bu sahələrdə mühüm rol oynamalıdır. 30 ildən artıqdır ki, silahlı münaqişələr yaşayan Qarabağ bölgəsində fiziki infrastruktur çox bərbad vəziyyətdədir. Yenidənqurma səyləri buna görə də müharibə zamanı zədələnmiş və ya dağılmış şəhər mərkəzlərində yollar, körpülər, telefon xətləri, dəmir yolu xətləri, enerji təchizatı, elektrik xətləri, su və kanalizasiya sistemləri kimi mühüm infrastrukturu bərpa etməlidir.

Cədvəl 3-də uyğun olaraq, paytaxt və qonşu əraziləri əhatə edən altı nömrəli bölgə olan Kəlbəcər üçün digər ərazilərlə müqayisədə daha yüksək inkişaf səviyyəsinin olduğunu müşahidə edirik. Bu, çox güman ki, həm yeni şirkətlər üçün imkanlar, həm də idarəetmədə böyük təcrübəyə malik ixtisaslı, təlim keçmiş kadrlar, müxtəlif resurslara, infrastruktura, mütəxəssislərə və akademiklərlə əlaqələrə daha yaxşı çıxış imkanı təklif edən daha cəlbedici biznes mühiti səbəbindən baş verə bilər.

Cədvəl 4: İnfrastuktur potensialı

Kateqoriya Kapital	Mövcud ehtiyatın məhv edilməsi	Yeni investisiyalara təsir göstərir
Məhsuldar kapital, bitki torpaqları minalanmış, zavod avadanlıqları və binalar	torpaq minalanmış, zavod avadanlıqları məhv edilmişdir	Şəxsi məhsuldar investisiyaların azalması
İqtisadi infrastruktur	nəqliyyat və rabitə sistemi enerji mənbələri sıradan çıxır	İnfrastruktur üçün dövlət xərclərinin azalması
Sosial infrastruktur	məktəblərə, xəstəxanalara, poliklinikalara ziyan dəyib	
İnsan kapitalı	ölüm, bacarıqların miqrasiyası, pisləşən qidalanma və işçi qüvvəsinin pis sağlamlığı	Xüsusilə səhiyyə və təhsildə dövlət xidmətlərinin azalması
Təşkilatın kapitalı	Dövlət qurumları, banklar, elm və texnologiya məhv edilir	Formal sektorda heç bir resurs QHT kimi yeni qeyri-rəsmi təşkilatlar inkişaf etmir
Sosial kapital	Etibarın, iş etikasının, mülkiyyət hüquqlarına hörmətin məhv edilməsi	Müharibədə əlaqələri inkişaf etdirən sosial kapitalın yeni formaları

Mənbə: https://smb.gov.az/storage/KOB%C4%B0A%20%C4%B0CMAL%202020.pdf, 2020

Milli səviyyədə böyük, fəal şirkətlər və KOS-lar tərəfindən həyata keçirilən illik dövriyyə Cədvəl 5-də təqdim olunur.

Əksər hallarda söhbət bu xidmətlər əvvəllər mövcud olduğu üçün yeni bir şeyin qurulmasından gedir.

Qarabağ müəssisələrinin ümumi dövriyyəsi ilə bağlı məlumatlar daha sonra təhlil edilir.

Cədvəl 5: Fəal şirkətlərin, kiçik və orta müəssisələrin (KOB) və iri müəssisələrin dövriyyəsi

illik/No. Işci güvvəsi	0–9	10–49	50–249	>250
1990	172,783	209,784	226,239	242,028
1991	178,450	221,111	236,806	266,871
1992	193,513	241,214	264,461	307,963
1993	212,861	264,998	267,928	314,721
1994	200,138	258,106	182,285	224,469
2020	212,025	176,365	287,391	129,936
2021	220,570	303,257	337,667	370,994

Mənbə: 1990-1994, 2020, 2021-ci illər Azərbaycan illik Statistik hesabatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Diaqram 5: Yeddi inkişaf etmiş regionun ilk şirkətlərinin ümumi dövriyyəsi

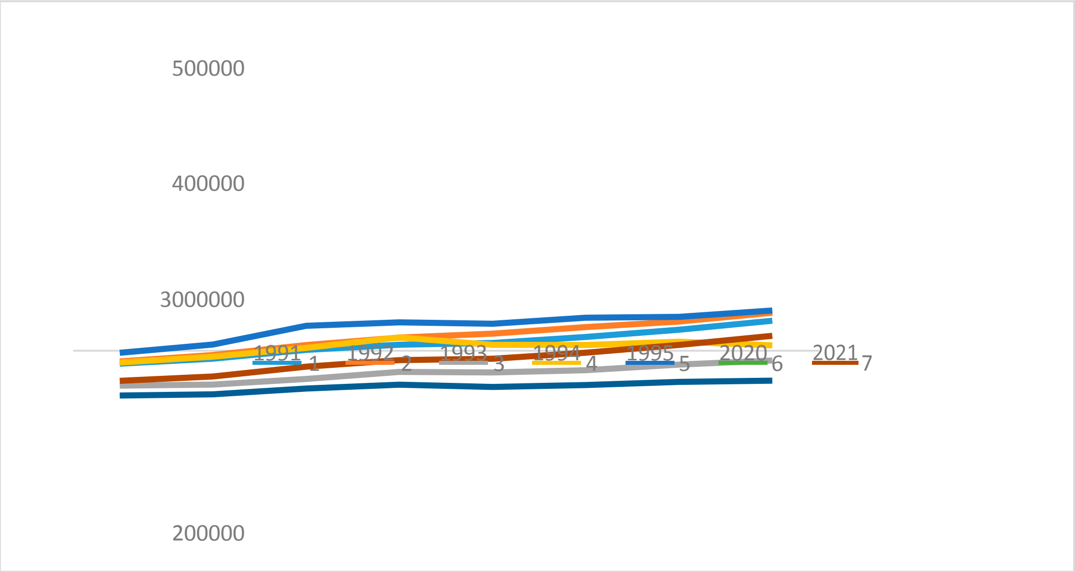

Mənbə: 1990-1994, 2020, 2021-ci illər Azərbaycan illik Statistik hesabatlar əsasında müəllif tərətindən tərtib olunub.

Diaqram 6: KOS (0-249 işçi) və iri müəssisələrin dövriyyəsi

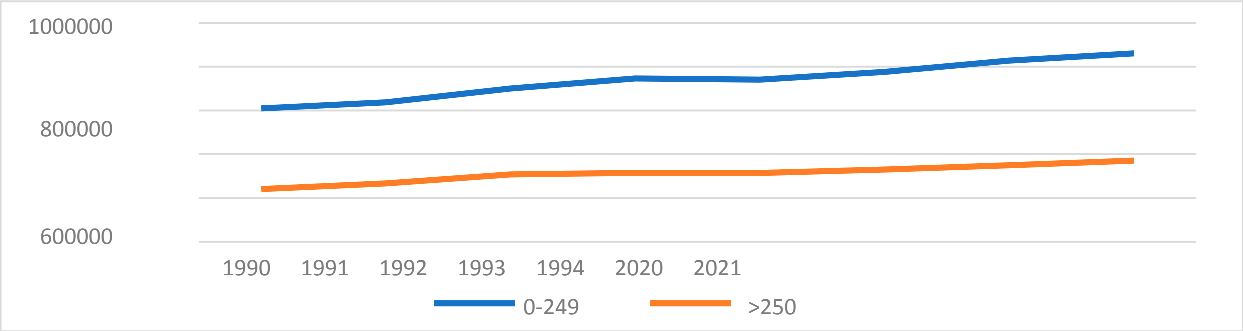

Mənbə: 1990-1994, 2020, 2021-ci illər Azərbaycan illik Statistik hesabatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Beləliklə, yerli və mərkəzi inzibati siyasətçilərə aid olan hökumət, Asiya və ya regional siyasətlər vasitəsilə ərazi inkişafının sütunu kimi KOS-ların dəstəklənməsinə və inkişafına daha böyük əhəmiyyət verilməli olduğu sübut edilmişdir.

Cədvəl 6-da göstərildiyi kimi müxtəlif ölçülü müəssisələrin dövriyyəsini təhlil edərək, hətta onların hamısı eyni yüksəliş trayektoriyasını yaşasalar belə, müəssisələrin bu göstərici üçün daha böyük dəyərə malik olduğunu göstərir. Buna baxmayaraq, bütün bu yığılmış məlumatlar göstərir ki, KOS-lar bu dəyəri xeyli keçə bilər.

Cədvəl 6: Fəal şirkətlərin dövriyyəsi və ölçü kateqoriyaları

Illər	KOB (0–249)	İri şirkətlər (>250)
1990	608,806	242,028
1991	636,367	266,871
1992	699,188	307,963
1993	745,787	314,721
1994	740,529	314,464
2020	775,781	329,936
2021	861,494	370,994

Mənbə: 1990-1994, 2020, 2021-ci illər Azərbaycan illik Statistik hesabatlar əsasında müəllif tərətindən tərtib olunub.

Cənab İlham Əliyevin dediyi kimi, Qarabağ yenidənqurma səylərində 30 il əvvəl mövcud olan infrastrukturu bərpa etmək, lakin ən son kommunikasiya texnologiyaları ilə XXI əsrə sıçrayış etmək niyyətindədir.Özəl sektor infrastrukturun yenidən qurulmasında əsas rol oynaya bilər. İxtisaslaşmış xarici firmalar adətən Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, Dünya Bankı və ya Asiya İnkişaf Bankı, Regional İnkişaf Bankları kimi çoxtərəfli qurumlar tərəfindən maliyyələşdirilən böyük infrastrukturun bərpası müqavilələrini təmin edə bilərlər.

Diaqram 7: Ölçü kateqoriyası üzrə müəssisələrin dövriyyəsi

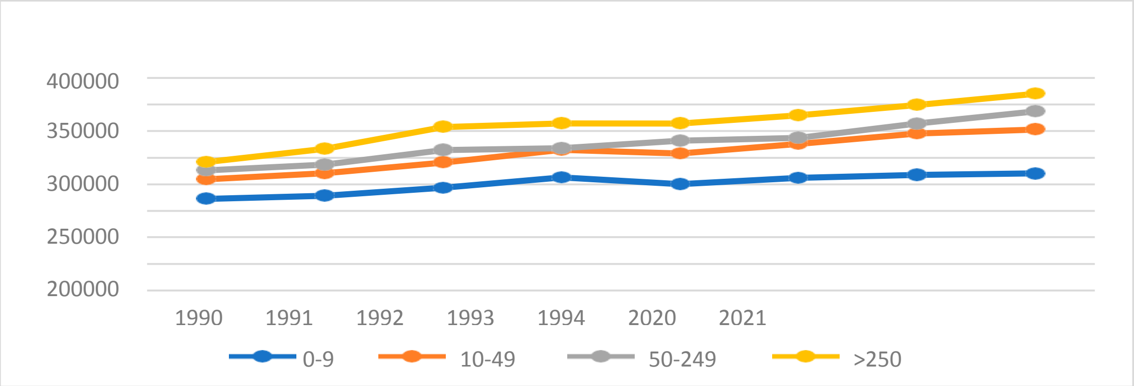

Mənbə: 1990-1994, 2020, 2021-ci illər Azərbaycan illik Statistik hesabatlar əsasında müəllif tərətindən tərtib olunub.

Yerli özəl firmalar bu səylərdə iştirak edə bilsələr də, tələb olunan keyfiyyət standartlarına cavab vermək üçün lazımi avadanlıq və texniki heyətə malik olmaya bilərlər. Onlar yenidənqurma işlərini xammalla təmin edə bilirlər. Proqramların bəziləri əmək tutumlu texnika ilə həyata keçirilərsə, ölkələrin gənclərini, tərxis olunmuş əsgərləri, geri qayıdan qaçqınları və məcburi köçkünləri işlə təmin edə bilər və beləliklə, reinteqrasiya səylərinə kömək edə bilər. Bundan əlavə, yenidənqurma proqramının tam şəkildə həyata keçirilməsi mal və xidmətlərə tələbat yarada bilər, beləliklə, iqtisadiyyatın işə salınmasına kömək edəcəkdir.

30 ilə yaxındır ki, Azərbaycanın cənub-qərb bölgəsindəki torpaqlar Ermənistan tərəfindən işğal olunub. Bu səbəbdən bu torpaqların azad edilməsi AR-ın həm daxili, həm də xarici siyasətinin əsas prioriteti idi. Azərbaycan uzun illər ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədr ölkələri (Fransa, Rusiya Federasiyası və ABŞ) vasitəsilə danışıqlar apararaq problemi sülh yolu ilə həll etməyə çalışıb, lakin Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həllini bilərəkdən ləngitməklə, Ermənistan 1994-cü il atəşkəs sazişindən sonra yaradılmış status-kvonu qoruyub saxlamağa çalışıb (https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-57859747, 2021). Həmin vaxt Ermənistan təkcə keçmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin (DQMV) ərazisini deyil, həm də ona bitişik yeddi rayonu işğal etmiş, bununla da bütün yerli əhalini öz ev-eşiyini tərk edərək öz ölkəsinə köçürməyə məcbur etmişdi. Ermənistan ordusu tarix ərzində Azərbaycan xalqının mədəni sərvətlərinə də ziyan vurduğu halda, ümumilikdə 950 kitabxana, 44 məbəd və 9 məscid dağıdılmışdır. Beynəlxalq hüquqa məhəl

qoymayaraq işğalını davam etdirən Ermənistanın regionda vurduğu maliyyə itkisinin ümumilikdə 320 milyard dolları ötdüyü təxmin olunur (https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/azerbaycanin-isgal-altindaki-topraklari-karabag/1989594, 2020).

Qısa müddət ərzində iqtisadiyyatın və ixracın şaxələndirilməsi hesabına neft-qaz gəlirlərindən asılılığını azaltmaq məqsədində olan ölkəmiz, qeyri-neft sektorunun kapital cəlbində əsas payı alması üçün də bir sıra tədbirlər görərək bu sektora kapital cəlbinə nail olmuşdur. Bu istiqamətdə ölkəmiz qeyri-neft sektoruna yönləndirilən ÜDM payının artırılmasını da prioritet məqsəd kimi qarşısına qoymuşdur.

Qarabağın yeni işğaldan qurtarılmış ərazilərinə daxil olan, lakin Qarabağ iqtisadi rayonunun yox, Şərqi Zəngəzurun daxilində olan Zəngilan şəhərində ağıllı evlərin salınması, İsrail ilə ağıllı ferma layihəsinin başladılması kapital cəlb edilməsi nəticələri kimi hesab edilə bilər. Regiona bir sıra dövlətlərin maraq göstərməsi, kapital cəlbinə də öz müsbət təsirini göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, Qarabağ regionunda bir sıra tikinti işlərini Türkiyə şirkətləri öz üzərinə götürüb. Həmçinin, Türkiyə şirkətləri bu regionda qısa müddətdə tikilən Füzuli hava limanının tikintisində də, bilavasitə rol oynamışdır. Bundan əlavə bu şirkətlər heyvandarlığın inkişafına da öz töhfələrini veriblər və verməyə də davam etməkdədirlər. Ümumilikdə, Türkiyə şirkətləri bölgədə heyvandarlıqdan tutmuş,faydalı qazıntıların istismarına qədər bir çox sahədə böyük rol oynamaqdadırlar. Türkiyə şirkətlərinin aqro sahəyə də etdiyi investisiyaları vurğulamaq lazımdır, bu investisiyalar həm Qarabağ zonası, həm də öz növbəsində Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün kifayət qədər vacib investisiyalardır. Türkiyə ilə yanaşı digər dövlətlər də, həmçinin qonşu dövlətlər də bu quruculuq işlərində iştirak üçün ölkə rəhbərliyimizə öz təklif və istəklərini bildiriblər. Qarabağ regionunda tikinti işlərinə böyük tələbatın olması, bu sektoru regionun kapital cəlbi səviyyəsində ön plana çıxarıb. Regionda bir sıra kənd və qəsəbələrin salınması, investorların bu ərazilərə öz layihə və yatırımlarını cəlb etmək üçün əlverişli mühit yaratmışdır. Qarabağ zonasında mövcud olan iqtisadi ehtiyatlarda investor cəlbində xüsusi rol oynayır. Diaqram 8 üzərində Qarabağda

mövcud olan iqtisadi ehtiyatların, Azərbaycanda mövcud olan iqtisadi ehtiyatların neçə faizini təşkil etdiyinin vizual təsvirini görə bilərik. Bunu da qeyd edək ki, Diaqramda qeyd edilən ehtiyatlar kənd təsərrüfatına aid ehtiyatlardır.

Diaqram 8: Qarabağda kənd təsərrüfatı ehtiyatları

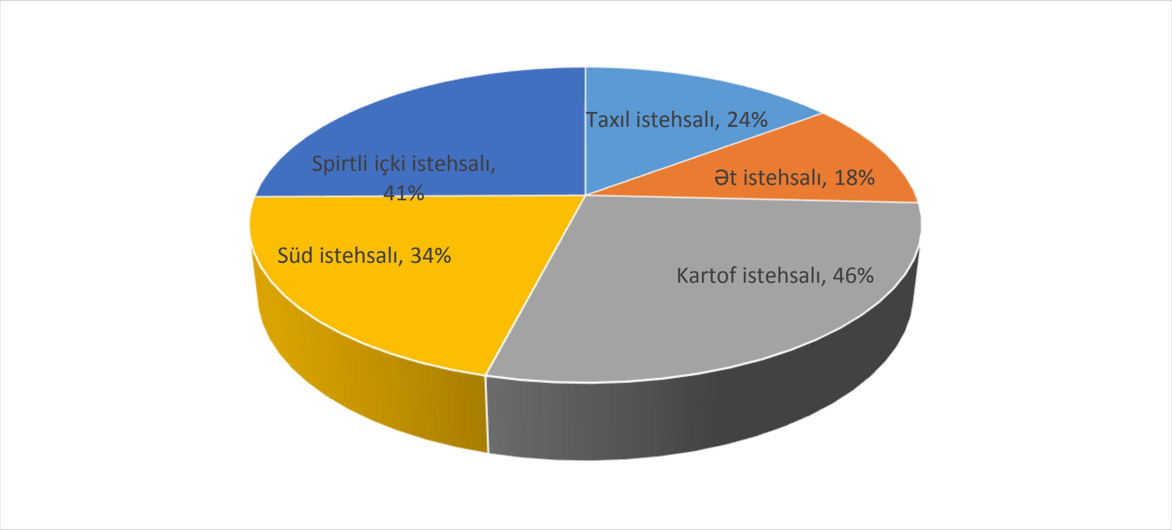

Mənbə: https://smb.gov.az/storage/KOB%C4%B0A%20%C4%B0CMAL%202020.pdf,2020

Diaqramdakı istehsal faizləri Qarabağ regionunun Azərbaycanda mövcud olan istehsalın neçə faizini təşkil etdiyinin göstəriciləridir. Qarabağ zonası kənd təsərrüfatı ehtiyatlarından savayı qızıl, molibden, mis, gümüş kimi faydalı qazıntılarla da zəngindir. Qarabağ zonasında mövcud olan resurs potensialı bu regionun gələcəkdə Azərbaycan iqtisadiyyatında mühüm rol oynayacağının göstəricisidir.

Nəqliyyat şəbəkəsinin sürətlə bərpası regionun ixrac potensialının irimiqyaslı bazarlara daşınmasında bilavasitə rol oynayır. Bu ixracda öz növbəsində bölgədəki tədiyə balansına öz müsbət təsirini göstərərək, investorların bölgəyə cəlbində əvəzsiz rol oynayır. Bununla yanaşı “Zəngəzur koridoru” layihəsi bölgənin tranzit imkanları istiqamətində ölkə rəhbərliyimizin atdığı ən uğurlu addımlardan biridir. Bu barədə Prezidentimiz cənab İlham Əliyevin səsləndirdiyi bir ifadə vardır: “Biz siyasi leksikona “Zəngəzur dəhlizi” sözünü daxil etmişik.” Bəli, bu artıq reallıqdır ki, ölkəmiz Qarabağda qazandığı zəfərin bərabərində bir sıra uğurlara imza atmış, sözü gedən layihənin beynəlxalq arenada tanınmasına vəsilə olmuşdur. Bu layihə

reallaşdığı zaman ölkəmiz tranzit imkanları cəhətdən xeyli inkişaf edəcək və bu da öz növbəsində, Qarabağın investisiya mühitinə öz müsbət təsirlərini göstərəcəkdir.

2020-ci il Qarabağın müstəqilliyini elan etdikdən sonra bəzi xarici sərmayədarların marağına səbəb olub. Azərbaycanın böyük karbohidrogen ehtiyatlarına malik olan neft-qaz sektoru həmişə xarici investisiyalar üçün cəlbedici olmuşdur: 2000-ci ildən 2017-ci ilədək olan dövrdə ölkə iqtisadiyyatına 77,8 milyard ABŞ dolları yönəldilmişdir (https://bakuresearchinstitute.org/az/foreign-direct-investment-in-azerbaijans-economy-current-status-development-trends-and-challenges, /, 2018).

Ölkəmizə cəlb edilən BXİ-nin 90 faizə yaxını neft-qaz sektoruna məxsusdur. Ölkəmizin qeyri-neft sektoru, başda emal sənayesi olmaqla 2000-2017-ci illər arasında investorlar tərəfindən maraqla qarşılanmırdı,bu səbəbdən də bu sahəyə yatırımlar az edilirdi. Ölkəmizin neft-sektoruna bu qədər investisiya edilməsinə baxmayaraq, qeyri-neft sektorunda da bu aktivliyin müşahidə olunmaması təəccüb doğuran hadisələrdən biri kimi hesab edilir. BXİ-nin bu sektorlara cəlb olunmasının artırılmasına nail olmaq üçün xarici investorların qarşısını alan amilləri müəyyənləşdirmək və onları aradan qaldırmaq üçün tədbirlər görmək vacibdir.

Qeyri-neft sektoru nöqteyi-nəzərindən hələ ki, Qarabağ iqtisadiyyatında kapital cəlb edilməsi baxımından ən aktiv sektor tikinti sektorudur.

Ölkəmizin Şuşa şəhərində keçirdiyi Beynəlxalq tədbirlər, ölkəmizə yeni investisiya dalğasının gəlməsi üçün atılan ən vacib addımlardan biridir. Belə ki, bu tədbirlərə nümunə kimi yaxın zamanlarda (5 may) başlayan Beynəlxalq Kulinariya Festivalını misal göstərə bilərik.Bu beynəlxalq miqyasda bir tədbirdir və bu tədbirdə Avropadan, Asiyadan bir çox ölkələr iştirak edib. Həmçinin, öz ölkəmizin də iqtisadi rayonları bu tədbirdə iştirak edib. Tədbirdə müxtəlif ölkələr öz mətbəxlərin nümayiş etdiriblər. Tədbirin məqsədi Şuşa şəhərini beynəlxalq arenada tanıtmaq, ölkəmizin mədəniyyətini, mətbəxini gələn qonaqlara göstərməkdən ibarətdir. Öz növbəsində bütün bu tədbirlər investisiya cəlb ediciliyinə müsbət təsir göstərir (https://azertag.az/xeber/Susa_Birinci_Beynelxalq_Kulinariya_Festivali_basa_chatib-2126186, 2022)

Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərinin sektoral inkişaf istiqamətində inkişaf etdirilməsi müxtəlif sektorları əhatə edəcəkdir. Bunların siyahısı geniş olduğu üçün bir sıra qrup ardıcıl olaraq sektorlar üzrə ayırd edilməlidir. İlk əvvəl idarəetmə və təhlükəsizlik məsələləri istiqamətində məsələlər durur. Söhbət işğaldan azad edilmiş ərazilərinin minalardan və digər bir çox hərbi resurslardan təmizlənməsindən, bundan başqa həyata birbaşa təhlükə yaradacaq ekoloji və bioloji pozuntularının hər birinin aradan qaldırılmasından gedir. Bundan başqa, sərhəd xidməti, polis nəzarəti və dövlət orqanlarının fəaliyyəti üzrə məsələlərin hər biri diqqətə alınmalıdır.

İşğal altında olan bu torpaqlar ümumi 6 şəhər, 7 rayon mərkəzi, 12 qəsəbə, təxminən 830 kənddən ibarətdir ki, bu ərazilərdə yerləşən 700 tibb müəssisəsi və xəstəxana, 6 dövlət teatrı, 85 musiqi məktəbi, təxminən 600 sənaye, kənd təsərrüfatı və digər müəssisələr dağıdılmışdır (https://bizim.media/az/iqtisadiyyat/2963/, 2020). Ümumi 1 mln. hektardan çox olan kənd təsərrüfatı sahəsi, ümumi 128 min suvarılan torpaq, o cümlədən 35 min hektara yaxın meyvə və üzüm bağları məhv olunaraq dövriyyədən çıxarılmışdır (https://bizim.media/az/iqtisadiyyat/2963/, 2020).

İşğala qədər ÜDM istehsalına baxdıqda ölkə üzrə ümumi 24%-i, üzüm istehsalında 41%, kartof istehsalında 46%, ət istehsalında 18%, süd istehsalında 34% həmin bu rayonların payına düşmüşdür. Bu statistik məlumatlara əsasən görüləcək işlərin miqyasını təsəvvür etmək mümkündür.

Qarabağ ərazisində 4 giqavat günəş enerjisi, 0,5 giqavat külək və 0,7 giqavat su potensialı bölgənin yaşıl enerji zonasına çevrilməsində böyük potensiala sahibdir. Suqovuşan", "Xudafərin", "Qız Qalası" stansiyaları, o cümlədən Laçın və Kəlbəcərdəki kiçik su elektrik stansiyaları azad edilən bölgələrin ilkin enerji tələbatını ödəyə biləcək gücündədir. Qarabağda BP-nin "yaşıl enerji" üzrə sərmayə yatırarsa nəinki alternativ enerji sahələri üzrə, bütövlükdə Qarabağ ərazisində sərmayə cəlbinə səbəb olacaq (https://xalqqazeti.com/az/news/82383, 2021).

Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş bölgələrində iqtisadi artıma dəstək olan sahələri diqqətli seçməliyik. Nümunə olaraq, Azərbaycanda tikinti sektorunda məhsulundan ümumi 84 sahə (downstream) faydalanmaqdadır, tikinti özü isə cəmi

sahənin (upstream) xidmətindən və məhsulundan yararlanır. Beləliklə də, tikinti sektoru elə bir həlqəyə çevrilmişdir ki, onun vasitəsilə bu ərazidə bütün zənciri tərpətmək, bundan başqa, tələb-təklif yaratmaq mümkündür. Azərbaycanın Qarabağ ərazisində tikinti bumu bütün iqtisadiyyatımızı canlandıra bilər. Belə ki, tikinti sektorunda istifadə edilən məhsullar və xidmətləri mümkün qədər hər birinin yerli istehsalının təmin olunması ilə əlavə dəyər yaradıla bilər. Tikinti sektoru qədər emal sənayesindəki "upstream" və "downstream" istiqamətləri üzrə təsir imkanlarına sahibdir. Çünki istər dağ-mədən, istərsə də kənd təsərrüfatı sektoru üzrə məhsul olsun, emal sənayesi üzrə xammal resursuna dəyər əlavə olunmaqla, emal dərinliyini daha da artırmaqla iqtisadiyyatı canlandıracaq, iş yeri və əlavə dəyər yaradılacaqdır.

Azərbaycan ərazisinin 2030-cu il hədəflərinə baxdıqda əhali artımı da nəzərə alınmalıdır. Belə ki, 2030-cu ilə qədər əhali sayında BMT-nin proqnozlarına əsasən ümumi 600 min nəfər artacaqdır. Bir tərəfdən də Qarabağda olan 167 faydalı təbii resurslar, su, meşə və torpaq fondu, tarixi və mədəni abidələr, digər tərəfdən də 600 min insan yaxın əhali perspektivdə iqtisadiyyatımıza daha da əlavə güc qatacaqdır. Bu müddət ərzində də istər insan kapitalını, istərsə də təbii ehtiyatlar daha da səmərəli formada istifadə edilməsi üçün şərait yaradılmaqdadır

Qarabağ bölgəsində təhlükəsizliyin təmin edilməsində, o cümlədən burada minalardan təmizlənmə və ərazidə infrastrukturun yaradılması istiqamətlərində vacib yük dövlət büdcəsi üzərinə düşməkdədir, beynəlxalq inkişaf partnyorları, habelə özəl sektorlar və diaspora sərmayələrinin hər biri iqtisadiyyatın canlandırılmasında mühüm rola sahib ola bilər. Bundan başqa, 2030-cu ilə dək Qarabağ ölkəmizin qeyri-neft sektoru üzrə 5-10 %-i həddində iqtisadiyyata sahib ola bilər(https://azertag.az/xeber/Vusal_Qasimli_Qarabagda_iqtisadiyyatin_6_esas_istiqameti_ve_4_agirliq_merkezi_var-1803091, 2021).

Hazırki iqtisadi vəziyyətin təhlili onu göstərir ki, Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş ərazilərdə quruculuq zamanı bir çox maliyyə mənbələrindən, dövlət büdcəsindən, SOFAZ-dan, xarici kredit təşkilatlarının ayırdığı maliyyələşmələrdən, qrantlardan, ianələrdən, özəl sərmayələrdən, qanunvericiliklə qadağan edilməyən digər mənbələrdən istifadə oluna bilər. İndidən hər kəs tərəfdən hiss olunur ki,

burada beynəlxalq təşkilatların, xarici dövlətlərin, iri və orta bizneslərin nümayəndələri post-konflikt quruculuğu üzrə iştiraka maraq göstərirlər. Bir çox beynəlxalq təşkilatlar öz mandatına, o cümlədən, hər bir biznes öz profili üzrə azad olunmuş bölgələrdə sərmayə yatırmağa hazırdı. Böyük həcmdə sərmayə qoyuluşu ilkin səviyyədə çətin olduğuna görə, kiçik və orta biznes səviyyəsindən baxdıqda sərmayələrin cəlb olunması sonrakı dövrlərdə böyük investisiyaların qoyuluşlarına dəstək olacaqdır. Bunun nəticəsində də, Yaponiya və Tayvan texnologiya sahəsi üzrə vençur kapital qoyuluşları özlərini doğrultmuşdurlar. Dövlət-özəl tərəfdaşlığı ilə bir neçə sahələrə sərmayə cəlb oluna bilər. Burada infrastruktur layihələrin bir çoxunun dövlət-özəl tərəfdaşlığı ilə reallaşdırılması səmərəliliyin artmasına, dövlət büdcəsinə düşən yükün azalmasına və özəl sektorun canlanmasına gətirib çıxaracaqdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatı dünya iqtisadi sisteminin ayrılmaz hissəsidir. Dünyada gedən iqtisadi proseslərdən kənarda qalmaq mümkün deyil və dünyada yaradılan qabaqcıl texnologiyalardan və istehsal təcrübəsindən istifadə etmədən milli iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək mümkün deyildir. İqtisadi müstəqilliyin əsasını hər bir dövlətin, o cümlədən də Azərbaycanın sağlam milli iqtisadiyyatının formalaşması və inkişaf etdirilməsi təşkil edir. Dövlət siyasəti, diplomatiya, elm, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, incəsənət və tikintinin digər elementləri onun üzərində ucalır. Milli iqtisadiyyatın inkişafı olmadan dövlət səviyyəsində uğurlar əldə etmək mümkün deyildir. Bu həqiqətdir ki, üst quruluş bazaya münasibətdə passiv deyil, dövlətin düzgün istiqamətdə və milli maraqlar baxımından siyasəti bazanın inkişafını stimullaşdıran əsas amillərdən biridir.

Beləliklə, hər bir dövlətin, o cümlədən Azərbaycanın sağlam milli iqtisadiyyatı qarşılıqlı şərtləşmə, baza və dövlətin köməyi əsasında formalaşır, inkişaf edir və iqtisadi müstəqillik üçün şərait yaradılır. İqtisadi azadlıq o deməkdir ki;

1) insanlar tarix boyu yaratdıqları təbii sərvətlərin sahiblərinə çevrilirlər;

2) cəmiyyət özünü dəstəkləmək qabiliyyətinə malikdir və öz imkanlarına və tarixi reallıqlarına əsaslanaraq istehsalı milli mənafelər naminə təşkil etmək üçün ən yaxşı sosial formanı müəyyənləşdirir və formalaşdırır;

3) O, xarici iqtisadi münasibətlərin müstəqil şəkildə və tərəddüd etmədən milli maraqları naminə yaradılması keyfiyyətlərinə malikdir, xarici rəqabətə davamlıdır və iqtisadi təhlükədən qorunur. Hər bir iqtisadi cəhətdən müstəqil dövlət mübarizə aparmaq üçün maliyyə, pul-kredit, gömrük və qiymət siyasətinə malikdir.

Yuxarıda sadalanan şərtlər və amillər iqtisadi artımı təmin etmək üçün kifayət etmir, iqtisadi azadlığa nail olmaq üçün aşağıdakı şərtlər təmin olunmalıdır və onlar bazar iqtisadiyyatına keçərkən yaradılmalıdır;

1) Özünün yetkin milli bazarını və bu bazarın tələblərinə cavab verən struktur yaratmalıdır;

2) müstəqil inkişaf etmək və özünü yenidən yaratmaq imkanına malik olmalıdır;

3) müstəqil, güclü valyuta, maliyyə, kredit və bank sisteminə malik olmalıdır;

4) formalaşmış istehsal, bazar və sosial infrastrukturuna malik olmalıdır;

5) çevik iqtisadi mexanizm və dövlət idarəetmə ənənələri olmalıdır.

1991-1994-cü illər müstəqillik əldə etdikdən sonra bütün problemlərin yarandığı, ölkədə sosial və siyasi problemlərin böhrana çevrildiyi, müharibə getdiyi və azad bazar iqtisadiyyatına keçidin ciddi şəkildə pozulduğu bir dövr idi. İqtisadiyyatın inkişafının ən pis ssenarisi 1992-ci ildə olub. 1992-94-cü illərdə ÜDM iki dəfədən çox azalmış və 1991-ci ildəki ÜDM-in 48% - ni təşkil etmişdir. 1990-94-cü illərdə ÜDM hər il orta hesabla 13-20% aşağı düşürdü, 1994-cü ildə isə 1629,3 milyon dollar təşkil edirdi. 1990-cı illə müqayisədə 1994 - cü ildə ÜDM 53%, sənaye 62%, kənd təsərrüfatı 44%, istehlak 75%, vergi istehsalı isə 45% azalmışdı. Nəticədə əhalinin həyat səviyyəsi 3,6 dəfə, real orta əməkhaqqı isə 80% aşağı düşmüşdür (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2022). Həmin dövrdə həyata keçirilən düzgün olmayan iqtisadi siyasət bank və maliyyə sistemində və xarici ticarətdə ciddi problemlər yaratmışdır.

İnkişaf həmişə məqsəd və ya hədəf sistemini müəyyən edən bir istiqamətə malikdir. Əgər bu istiqamət müsbətdirsə, onda biz tərəqqidən danışa bilərik, əgər bu istiqamət mənfidirsə, onda biz tədricən və ya birbaşa tənəzzüldən danışa bilərik. Başqa sözlə, regionların regional inkişafının xarakteri həmişə müəyyən məqsəd və

ya bir neçə məqsədi nəzərdə tutur. Regionun inkişafı çoxplanlı və çoxşaxəli prosesdir. Adətən bu, müxtəlif sosial və iqtisadi məqsədlərin cəlb edilməsi baxımından nəzərdən keçirilir. İqtisadi və sosial inkişaf aşağıdakı fikirləri əhatə edir (Babayev M. və Babayeva L., 2021: s.17):

– İstehsalın və gəlirlərin artması

– cəmiyyətin institusional, sosial və inzibati strukturlarında dəyişikliklər

– ictimai şüurda dəyişikliklər-ənənələrdə dəyişikliklər.

İşğaldan azad olunmuş ərazilər işğaldan əvvəlki dövr üçün Azərbaycanda istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının ümumi 35-40% qədərini təmin edirdi. Ermənistanın işğal nəzarəti zamanı bu zona düşmən üçün səmərəsiz olmuş və kənd təsərrüfatı sektoru üzrə potensialından istifadə edə bilməmişdir. Təkcə Qarabağ ərazisi üzrə 250 min hektardan çox məhsuldar torpaqların mövcud olmasına baxmayaraq, həmin ərazilərin cəmi 7 %-i bu məqsədlər üçün istifadə edilmişdir. Beləliklə də, çayların əsasən şimalda yerləşməsi, bu ərazilərdə yeraltı suların dərində yerləşməsi, əkin üçün sahələrin cənubda olması, işğaldan əvvəl mövcud olmuş irriqasiya sisteminin məhv edilməsi ilə bu ərazilərin istifadə üçün səmərəsiz olaraq qalması ilə nəticələnmişdir. Əkin sahələri üzrə məhsuldarlıq aşağı səviyyədə olmuş və hər hektarda cəmi 10-12 sentner taxıl götürülmüşdür. Halbuki bu rəqəm Azərbaycanın işğalından əvvəl 21-25 sentner olub (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2022). İşğaldan azad olunan torpaqlarımızda üzümçülük, pambıqçılıq, tütünçülük, meyvə-tərəvəz, baramaçılıq, bostançılıq və bir çox heyvandarlığın inkişafında böyük potensial mövcuddur. Eyni zamanda burada emal sektoru və ərzaq sənayesinin inkişafı üçün potensial var.

Hazırda bir çox ölkələrin və onların regionlarının iqtisadi inkişafının əsas məqsədi əhalinin həyat keyfiyyətinin artırılmasıdır. Buna görə də iqtisadi və sosial inkişaf prosesi özündə üç komponenti birləşdirir:

Qrafik 1: regionlarının iqtisadi və sosial inkişafında üç komponent

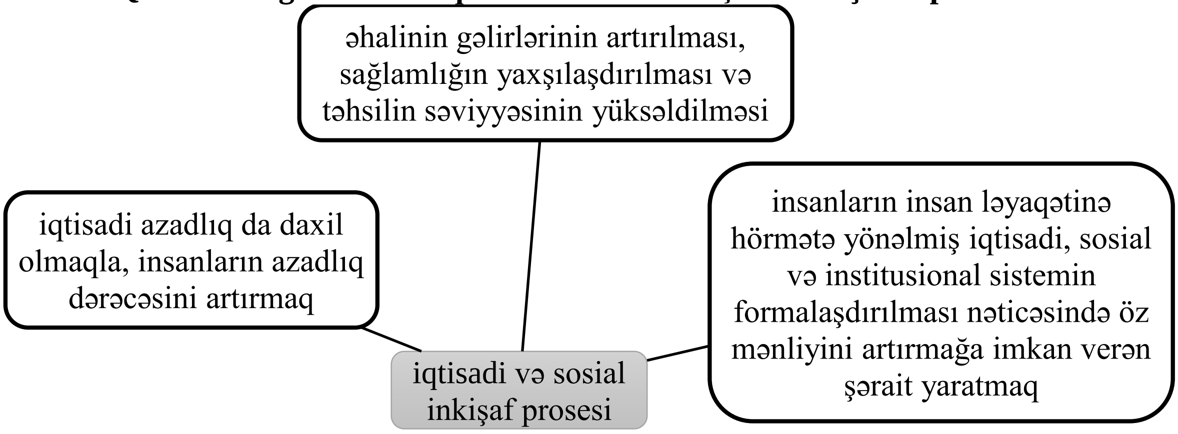

Mənbə: müəllif tərəfindən aparılan tədqiqat nəticəsində tərtib edilmişdir

Ərazilərin işğaldan azad olunması həm də ölkəmizdəki ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasına ciddi töhfələr verəcək. Xüsusən də heyvandarlıq sektoru üzrə məhsulların özünütəminetmə səviyyəsi yaxşılaşacaqdır. Hal-hazırda ölkəmizdə özünütəminetmə səviyyəsini təhlil etdikdə ət və ət məhsullarının 82,5 %, süd ilə süd məhsulları üzrə ümumi 86,2% olduğunu görə bilərik (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2022). Proqnozlara əsasən, işğaldan azad olunan ərazilərdə təsərrüfat sektoru bərpa ediləndən sonra burada həmin məhsullarla özümüzü tam təmin etməmiz mümkün olacaqdır. Həmçinin Azərbaycanda olan dənli (çəltik daxil deyil) bitkilər üzrə təhlil zamanı özünü təmin etmə səviyyəsinin 70 faizə çatdığını görə bilərik. Torpaqlarımızın azad edilməsi bizə geniş imkan verəcəkdir ki, həmin bu sektorlarda da vəziyyəti yaxşılaşdıraq.

Ötən dövr ərzində düşmənin büdcəsində işğalla bağlı olaraq ümumi 8,6 milyard dollar həcmli xərc yaranmışdır ki, həmin xərc də ölkəyə böyük yükdür. Müqayisəli yanaşma ilə deyə bilərik ki, qeyd edilən müddət ərzində düşmənin iqtisadiyyatında qoyulan birbaşa investisiyaların həcmi ümumi 8 milyard dollar səviyyəsində idi. Hərbi xərclər üzrə büdcədə dominant olması burada digər sahələr üzrə xüsusilə təhsil, elm, texnologiya, səhiyyə, həmçinin sosial sektorun maliyyələşdirilməsində mühüm problem yaratmışdır. Nəticədə də hər 4 nəfərdən biri yoxsul sayılan Ermənistan üçün dünyada ən militarist iqtisadiyyata sahib ölkələr arasında yer almışdır. Göründüyü kimi, Qarabağın işğal altında saxlanılması

Ermənistan üçün heç bir müsbət iqtisadi potensialı olmamışdır və nəzərdə tutduqları bütün “perspektiv planlar”ın hər biri iflasa uğradılmışdır. Başqa sözlə, Ermənistan üçün Qarabağ iqtisadi yük olmuş, Azərbaycan üçün isə bu ərazi iqtisadi potensialdır.

Azad olunmuş bölgələrimiz bərpa olunduqdan sonra mövcud iqtisadi gücümüz təxminən 50 faizə qədər əlavə güc qatılacaqdır. İlk növbədə ərazidə infrastruktur yaradılmalı, bundan sonra isə azad edilmiş bölgələrin potensialının realizəsi məqsədi ilə tələb edilən ilkin şərtlərin hər birinin həllini tapmalıdır. Nümunə kimi ölkəmizdə bögələrin sosial-iqtisadi inkişafıyla bağlı indiyə qədər qəbul edilən və icra olunan Dövlət Proqramlarını göstərə bilərik. Bölgələrimizdə sürətli inkişaf məhz ərazidəki həmin sənədlərin hesabına baş tutmuşdur.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi iqtisadi inkişaf baxımından yeni coğrafi drayveri, yəni artım mərkəzi olacaqdır. Həmin bölgədə sərmayə qoyuluşları və quruculuq işləri üzrə ölkəmizdə ÜDM-in artımını sürətləndirəcəkdir.

2.3. Qarabağ iqtisadi rayonunun soaial-iqtisadi inkişafı üçün hazırlanmış layihələrin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi

Qarabağ regionu və Azərbaycanın yeddi qonşu rayonu mühüm təbii sərvətlərə malikdir ki, bu sərvətlər işləndikdə Azərbaycana öz iqtisadiyyatını yüksəltməyə və vətəndaşlarının rifahını yaxşılaşdırmağa imkan verəcək. İşğal nəticəsində 647,9 min hektar münbit torpaq dağıdılmışdır ki, bu torpaqların əksəriyyəti müxtəlif kənd təsərrüfatı məhsullarının səmərəli becərilməsi üçün yararlıdır. Məsələn, müharibədən əvvəl 199 min hektar torpaq əkin üçün istifadə olunurdu və ümumilikdə 1,7 milyon hektar ərazi işğal edilmişdi (Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, 2019). İndi bu nəhəng sahə Azərbaycan kənd təsərrüfatının ixtiyarına verilib. Bu ərazilərdə bitkiçilikdən tutmuş sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və istehsalına qədər bütün istehsal zəncirini yenidən qurmaq mümkün olacaq. Bu, öz evlərinə qayıdacaq Azərbaycan vətəndaşları üçün yeni iş yerləri deməkdir. Məsələn, Cəbrayıl və Füzuli rayonlarında SSRİ dövründə işğaldan əvvəl yerli əhali üzümçülük, heyvandarlıq, ipəkçilik, taxılçılıq, tərəvəzçilik,

meyvəçiliklə məşğul olurdu. Unutmaq olmaz ki, işğal dövründə Ermənistan bu torpaqlardan qanunsuz olaraq kənd təsərrüfatı məqsədləri üçün istifadə edib.

Bundan əlavə, Kiçik Qafqaz dağ silsiləsinin işğal altında olan hissəsi böyük meşə sahəsinə malikdir ki, bu da təqribən 246,7 min hektar, o cümlədən 13,197 hektar qiymətli meşələrə sahib olduğumuzu göstərir (http://www.ecoreform.az/contact-us, 2020). Bu amil Azərbaycan üçün çox vacibdir, çünki ölkə ərazisinin cəmi 12%-i meşə sahəsi ilə örtülüdür, bu da dünya ortalamasından aşağıdır. İşğaldan azad edilmiş Zəngilan və Laçın rayonlarının (müvafiq olaraq Başıqçay və Laçın) ərazisində təbiəti mühafizə zonaları mövcuddur. Bəsinçay qoruğunda bəzi ağacların yaşı 500 ildən çox olan çinar meşəsi (Azərbaycanın "Qırmızı Kitabı"na düşmüşdür) var. Təəssüflər olsun ki, işğal zamanı Ermənistan çoxəsrlik ağacları kütləvi şəkildə kəsib və sənaye məqsədləri üçün, xüsusən də mebel istehsalı üçün istifadə olunub.

Bərpa olunan ərazilər faydalı qazıntılarla da zəngindir. Bu ərazilərdə 155 faydalı qazıntı yatağı var, onlardan beşi qızıldır (işğaldan əvvəlki illərin hesablamalarına görə, bu yataqlarda 132 tona yaxın qızıl var). Azərbaycanın ən böyük qızıl yatağı Zod-Söyüdlü Ermənistanla Azərbaycanın Kəlbəcər rayonu arasında sərhəddə yerləşir (torpağın 74%-i və ya 219 hektar Azərbaycan tərəfində, 26%-i isə Ermənistan tərəfindədir). Kəlbəcər rayonundakı Zod-Söyüdlü yatağının ümumi sənaye ehtiyatının həcmi 112,5 ton, bu yataqdan minimum filiz hasilatı isə bir ton üçün 0,8 qramdır (https://azertag.az/xeber/Rauf_Haciyev_ Kelbecer_rayonunun_tebietine_ve_abidelerine_vurulmus_ziyan_qisa_muddetde_hesablanacaq_ve_muvafiq_tedbirler_gorulecek-1655635, 2020).

Qeyd edək ki, Kəlbəcər rayonu qaytarılmamışdan əvvəl erməni qəsbkarları orada qeyri-qanuni qızıl ehtiyatlarını çıxarıblar. Rusiyanın "GeoPro Mining Ltd" şirkətinin törəmə şirkəti olan GPM Gold 2007-ci ildən Söyüdlü kəndində filiz hasilatı ilə məşğuldur (Omarov V., 2020). Daha əvvəl Kanadanın Birinci Dynasty Mines şirkəti Söyüdlüdə oxşar fəaliyyətlər aparmağa çalışmışdı; 1998-ci ildə Ermənistanın "Ararat Gold Recovery Company" şirkətinin qalan 50%-lik səhmlərini alıb və səhm paketini 100%-ə çatdırıb. GPM Gold-un bu yataqdan ümumi qızıl hasilatı 130000 unsiya təşkil edib. Ermənilər həmçinin Kəlbəcər rayonunda yerləşən

və ehtiyatı 13 tondan çox Ağduzdağ və Tutxun qızıl yataqlarını da istismar ediblər (Nuriyev Q., 2020).

Bütün bunlar işğaldan azad edilmiş torpaqların bərpa olunduğu dövrdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. Tikinti materiallarının bilavasitə regionda istehsalının mümkünlüyü yenidənqurma üçün lazım olan tikinti materiallarının maya dəyərini aşağı salacaq və yeni iş yerləri yaradacaq.Bundan əlavə, yerli tikinti materiallarından istifadə rayonun orijinal memarlıq üslubunun bərpasına öz töhfəsini verəcək.

Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş ərazilərinin iqtisadi potensialına nəzər saldıqda, təkcə burada yerləşən təbii yataqların, yeraltı və yerüstü sərvətlərin iqtisadiyyata necə böyük töhfə verəcəyini anlamaq mümkündür.

Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş torpaqları su ehtiyatları baxımından da çox zəngindir ki, bu da Azərbaycanın məhdud su ehtiyatına böyük töhfə verir. Nəzərə alsaq ki, son vaxtlar ölkənin şirin su ilə təminatı problemi kritikləşib, bu resurslar çox faydalı olacaq. Tərtər çayı Qarabağ regionunun ən böyük çayıdır və həm kənd təsərrüfatı, həm də sənaye ehtiyacları üçün istifadə olunur. Tərtər çayı Azərbaycanın iqtisadiyyatı üçün böyük əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Sərsəng su anbarı Azərbaycanın altı rayonunda ümumi sahəsi 100 min hektara yaxın olan kənd təsərrüfatı sahələrini suvarma qurğuları ilə təmin edəcək. Azərbaycan torpaqlarının işğalı zamanı bu ərazilər su anbarından su almaq imkanından məhrum olub. Hazırda Suqovuşan su anbarında torpağın yazda suvarılmasını təmin etmək üçün artıq lazımi işlər görülür ki, bu da daha 15 min hektar sahənin suvarılmasına şərait yaradacaq. Suqovuşan kəndi işğaldan azad edildikdən dərhal sonra 28 ildən sonra ilk dəfə olaraq Tərtər, Goranboy və Yevlax rayonlarına su anbarından su verilib (report.az/ru/karabakh/spustya-28-let-voda-iz-sugovushana-pushena-v-reku-terter, 2020).

Cənubda Cəbrayıl və Zəngilan rayonlarında İranla birgə istifadə olunan Araz çayı üzərindəki Xudafərin bəndi də buraxılıb. Bu su anbarı təxminən 75 min hektar ərazini suvarmağa imkan verəcək. Bəzi hesablamalara görə, bu su anbarının həcmi təxminən 1,6 milyard m3 təşkil edir. Bərpa edilmiş ərazilərdə gündə iki milyon m3-ə qədər həcm təmin edə bilən yeraltı içməli su mənbələri də var (İbrahimov V., 2020).

Bu su ehtiyatlarının əhəmiyyəti su elektrik stansiyalarının enerji istehsal gücü ilə gücləndirilir. İşğal olunmuş ərazilərdə sonradan erməni qəsbkarları tərəfindən tikilənlər də daxil olmaqla 34-ə yaxın su elektrik stansiyası (SES) var. Bunlardan ən böyüyü 50 MVt istehsal gücünə malik Sərsəng SES və İranla birlikdə Araz çayı üzərində tikilən Xudafərin SES-dir (102 MVt). Bundan əlavə, Araz çayı üzərində yerləşəcək Qız Qalası SES-in tikintisi nəzərdə tutulur (İbrahimov V., 2020). Qeyd edək ki, "Xudafərin" və "Qız qalası" SES-lərin tikintisi 1982-ci ildə SSRİ ilə İran arasında birgə layihə kimi qəbul edilib. Lakin 2016-cı ildə birbaşa Azərbaycanla İran arasında yeni saziş imzalanıb. Əslində Xudafərin SES-in tikintisini İran başa çatdırıb, lakin hələ də istifadəyə verilməyib. Su və elektrik təchizatından bərabər dəyər gözlənilir. "Xudafərin" və "Qız qalası" SES-lərin istehsal etdiyi elektrik enerjisinin satışından əldə olunacaq gəlirin iki ölkə arasında bərabər şəkildə bölüşdürüləcəyi gözlənilir. Bu da azad olunmuş bölgələrin iqtisadi potensialına bir töhfədir (https://report.az/energetika/xudaferin-ve-qiz-qalasi-ses-lerinin-tikintisi-2024-cu-iledek-yekunlasacaq, 2021).

Azərbaycan Respublikasının mineral sularının ümumi geoloji ehtiyatının (müxtəlif tərkibli və müalicəvi əhəmiyyətə malik 120 bulaq) 39,6%-ə yaxını işğaldan azad edilmiş torpaqlardadır. Bu ərazilərdə yerləşən mineral su yataqlarının potensial ehtiyatı sutkada 7800 m3 civarındadır (http://www.ecoreform.az/contact-us, 2020). Onların arasında Turşsu (Şuşa şəhərindən bir qədər aralıda), İstisu (Kəlbəcər rayonu), və Sırlan (Şuşa şəhəri) bulaqları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Həmin mineral sular kimyəvi tərkibi ilə seçilir və bir çox xəstəliklərə təbii dərmandır. Münaqişədən əvvəl İstisu bulağındakı böyük kurort və sanatoriya və mineral su qablaşdırma zavodu işğal zamanı tamamilə dağıdılıb. Turşsu və Sırlan bulaqlarının suyunun müxtəlif daxili xəstəliklərə dərman olduğuna inanılır.

Bu bölgədə çoxlu mineral suların olması mövcud turizm potensialı ilə birlikdə müalicəvi turizm məkanını inkişaf etdirməyə imkan verir. Din, yemək, ekoturizm və müalicə kimi digər yerli elementləri aktivləşdirməklə bölgədə daha çox turizm növlərini inkişaf etdirmək mümkün olacaq. Sonuncu üçün təkcə Azərbaycan vətəndaşlarını deyil, həm də xarici turistləri cəlb edəcək xəstəxana və sanatoriyaların

bərpası və yenilərinin tikintisi lazımdır. Nəzərdə tutulan investisiya axınları uğurlu olarsa, yaxın gələcəkdə Qarabağ regionu turizm sahəsində dünyada tanınacaq və ümumilikdə ölkə iqtisadiyyatına böyük təkan verəcəkdir. Turizmin gəlirli və rentabelliyi yüksək olan sahə olması Qarabağ regionunun iqtisadi potensialını yüksək qiymətləndirməyə imkan verir.

Bu rayonlarda müəyyən neft və təbii qaz ehtiyatlarının olması da məlumdur. Bir sözlə, onların azad edilmiş ərazilərdə təxmini ehtiyatları müvafiq olaraq 200 milyon ton və 250 milyard kubmetr olaraq qiymətləndirilir (https://interfax.com.ua/news/economic/709809.html, 2020). Bu ərazilər əngəlli, dağlıq ərazilərdən ibarət olsa da, onların çıxarılması yeni texnologiyalar sayəsində mümkün və iqtisadi cəhətdən sərfəli ola bilər ki, bu da yeni iş yerlərinin açılmasına, regiona əlavə enerji resurslarının verilməsinə və karbohidrogen ehtiyatlarının ixracının artmasına səbəb olacaq. Qarabağın iqtisadi inkişafı üçün aşağıdakı işlərin aparılması məqsədəuyğundur:

Cədvəl 7: Qarabağın iqtisadi inkişafı üçün görülməli işlərin siyahsı

№	İşlərin siyahsı
1	Torpaq islahatı yolu ilə minalardan təmizlənmiş kənd təsərrüfatı torpaqlarının bu ərazilərə köçürüləcək ailə təsərrüfatlarına paylanması
2	Yeni aqroparkların və eyni zamanda soyuducu anbarların tikintisi
3	Kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan ailə təsərrüfatlarına dövlət tərəfindən güzəştli kreditlərin verilməsi
4	Yeni sənaye qovşaqlarının tikintisi
5	Təbii bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə obyektlərinin tikintisi
6	Sənaye parklarının yaradılması
7	Yerli bələdiyyələrin formalaşdırılması üçün dövlət büdcəsindən bələdiyyələrə maliyyə vəsaitinin ayrılması
8	İşğaldan azad olunmuş rayonarda fəaliyyət göstərən müəssisələrə vergi güzəştlərinin tətbiqi

Mənbə: müəllif tərəfindən aparılan tədqiqat nəticəsində tərtib edilmişdir

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi potensialı çox böyükdür. Onların Ermənistan iqtisadiyyatı üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu nəzərə alsaq, görünən odur ki, Azərbaycan bərpa olunan imkanlardan maksimum istifadə edəcək. Bəzi hesablamalara görə, əvvəllər Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş torpaqlarda təbii sərvətlərin istismarı Azərbaycana ÜDM-in 30%-dən çoxunu çıxarmağa imkan

verəcək. İndi bu ehtiyatlar Azərbaycan iqtisadiyyatına böyük təkan verəcək, həm də yerli sakinlərin (keçmiş məcburi köçkünlərin) vətənlərinə tez qayıtmasına töhfə verəcək.

Əslində bu regionların inkişafı Ermənistan üçün müsbət imkanlar yaradacaq. 10 noyabr tarixli Bəyanatda qeyd olunur ki, regional əməkdaşlığın inkişafına müsbət təsir edəcək, ölkələr arasında qarşılıqlı asılılıq yaradacaq və buna görə də gələcəkdə mümkün münaqişə ehtimalını azaldacaq layihələr var. Bəyanatın doqquzuncu bəndinə əsasən, regionda bütün iqtisadi və nəqliyyat əlaqələri bərpa olunacaqdır. Müstəqillik əldə etdikdən sonra ilk dəfə olaraq Ermənistan köklü regional iqtisadi sistemin bir hissəsi olmaq imkanı əldə etdi. Konstruktiv yanaşma və intiqamçı ideyalar rədd edilərsə, Ermənistan yeni tənzimləmələrdən öz iqtisadiyyatı üçün əhəmiyyətli faydalar əldə edəcək.

Bundan əlavə, bəyanata görə bu regionların inkişafı Naxçıvan Muxtar Respublikası üçün müsbət imkanlar yaradacaq. Əslində, 10 noyabr tarixli Bəyanatda qeyd olunur ki, Qarabağ regionunun geri qaytarılması regional əməkdaşlığın inkişafına müsbət təsir edəcək, ölkələr arasında qarşılıqlı asılılıq yaradacaq və buna görə də gələcəkdə mümkün münaqişə ehtimalını azaldacaq.

Ərazi bütövlüyünün bərpası Azərbaycana bu regionun iqtisadi potensialından tam istifadə etməyə imkan verəcək ki, bu da onun vətəndaşlarının rifahına müsbət təsir göstərəcək, həmçinin Ermənistanın davam edən münaqişə illərində məqsədli şəkildə təcrid olunduğu Cənubi Qafqazda regional əməkdaşlıq üçün əlavə stimul olacaqdır.

Mütərəqqi təyinatlı dəyişikliklər və genişmiqyaslı tədbirlər xalqımızın maliyyə və hərbi-mühafizə gücünü gücləndirdi, 44 günlük Vətən Müharibəsində möhtəşəm qələbə üçün güclü başlanğıc nöqtəsi yaratdı.

Hazırda azad edilmiş rayonların bərpası, hadisələrin gələcək dönüşünün təmin edilməsi, təməlin qoyulması və əhalinin öz yerli ərazilərinə qaytarılması üçün genişmiqyaslı tədbirlər görülür. Zəngin maliyyə potensialından, müntəzəm aktivlərindən və geniş səyahət sənayesinin heyrətamiz açıq qapılarından istifadə edərək, bu regionların ekvivalent irəliləyişinə zəmanət vermək üçün hər şeyi tək bir

proqram əsasında tamamlamaq rahatlığı azad edilmiş ərazilərin bölünməsini yenidən qiymətləndirməyi vacib edir.

AR Prezidentinin 2019-cu il 29 yanvar tarixli 500 nömrəli Fərmanı ilə dəstəklənən "AR sahələrinin 2019-2023-cü illərdə maliyyə inkişafı Dövlət Proqramı"nın icrasını təmin etmək, iqtisadi bölgüsü bu Dövlət Proqramında müəyyən edilmiş sahələr tətbiq edilir.

Məlumdur ki, Qarabağda iqtisadiyyat altı əsas istiqamət üzrə inkişaf edəcək: kənd təsərrüfatı biznesi, qida sənayesi, mədənçıxarma, yaşıl enerji, logistika və turizm.

Bu gün iki iqtisadi rayonda - Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda birləşən torpaqların əlverişli coğrafi mövqeyi, mühüm nəqliyyat və ticarət yollarından keçməsi, zəngin faydalı qazıntı yataqları tarixən onlarda müxtəlif sənaye və sənətkarlığın inkişafını şərtləndirmişdir. Bütün bu potensialdan Azərbaycanın mövcud iqtisadi imkanları və müasir texnologiyalar nəzərə alınmaqla, Böyük Qayıdış Proqramı çərçivəsində yenidən istifadə olunacaq.

2021-ci ildə Prezident İlham Əliyev Ağdamda işğaldan azad edilmiş ərazilərdə 200 hektara yaxın ərazisi olan ilk sənaye parkının təməl daşını qoyub. Ağdam Sənaye Parkının təşkili və idarə edilməsi İqtisadiyyat Nazirliyi yanında İqtisadi Zonaların İnkişafı Agentliyinə həvalə edilib. Sənaye parkı sahibkarlar və investorlar üçün yeni müəssisənin təşkilinin ən sərfəli və rahat formasıdır. Onlara hazır infrastrukturla yanaşı, ölkənin digər sənaye parklarının rezidentlərinə şamil olunan güzəştlər də veriləcək. Belə ki, onlar 10 il müddətinə gəlir vergisini, torpaq və əmlak vergisini, istehsal məqsədləri üçün idxal olunan maşın, qurğu və texnoloji avadanlığın idxalına görə ƏDV-ni və idxal olunan maşın, texnoloji avadanlıq və qurğular üçün gömrük idxal rüsumlarını 10 il müddətinə ödəməkdən azad olunacaqlar (https://president.az/az/articles/view/47738, 2020).

Plana əsasən, Ağdam sənaye parkı zonalara - yeyinti sənayesi, xidmət sahələri, iri sənaye müəssisələri, eləcə də sosial-texniki zonalar, yük maşını parkı üçün zona, tikinti materiallarının satışı zonalarına bölünəcək.

Tikinti materiallarının istehsalı, kənd təsərrüfatı məhsullarının qablaşdırılması, tərəvəz və meyvə konservləri, ət və süd məhsulları istehsalı, şərab, yem, gübrə istehsalı və emalı, o cümlədən xidmət sənayesi, soyuducu kamera istehsalı üzrə 33 müəssisənin yaradılması nəzərdə tutulur.

Bir daha vurğulamaq yerinə düşər ki, bu, Qarabağda və Şərqi Zəngəzurda planlaşdırılan ilk sənaye klasteri olsa da, heç də son sənaye klasteri olmayacaq. Çox güman ki, hər bir qəsəbənin iqtisadi inkişafı nəzərdə tutulduğundan, tələbata uyğun, investorlar tərəfindən maraq yarandıqca yeni müəssisələr, parklar yaradılacaq.

Mütərəqqi təyinatlı dəyişikliklər və genişmiqyaslı tədbirlər xalqımızın maliyyə və hərbi-mühafizə gücünü əlavə olaraq gücləndirdi və 44 günlük Vətən Müharibəsində möhtəşəm qələbə üçün güclü başlanğıc nöqtəsi yaratdı. Hazırda azad edilmiş rayonların bərpası, hadisələrin gələcək dönüşünü təmin etmək, fundamental çərçivə yaratmaq və əhalinin öz yerli yerlərinə qayıtması üçün çox böyük tədbirlər görülür. Zəngin maliyyə potensialından, normal aktivlərdən və bu ərazilərin səyahət sənayesinin geniş imkanlarından məcmu şəkildə istifadə etməklə onların ekvivalent irəliləyişini təmin etmək üçün hər şeyi tək proqram əsasında etməyin praktikliyi azad edilmiş ərazilərin iqtisadi bölgələrə bölünməsini uyğunlaşdırdı.

Azərbaycanda iqtisadi dairələrinin yeni bölgüsü, konkret olaraq, Qarabağın bərpası və möhkəmləndirilməsi üçün həyata keçirilən tədbirlərin adekvatlığını genişləndirəcək. Bu, ölkədə maliyyə idarəçiliyində uyğunlaşmaya və institusional dəyişikliklərə təsirli şəkildə zəmanət verəcəkdir. Bu, xüsusilə iqtisadi rayonlarında təşkili məhsuldarlığını genişləndirəcək. Ərazilərin maliyyə inkişafı proqramı, eləcə də Qarabağın təkmilləşdirmə metodologiyası iqtisadi rayonlarının yeni bölgüsünə uyğunlaşdırılacaq.

Zəngəzur dağ silsiləsi ilə əhatə olunmuş və Laçın və Kəlbəcərdən Naxçıvana qədər nəhəng bir bölgəyə malik olan, Zəngəzur səviyyəsinin şərq hissəsində, Ermənistanla sərhəddə və oxşar topoqrafik rayonda, ümumiyyətlə, birlikdə, eləcə də Zəngəzur ərazisi müəyyən edilmişdir. 1861-ci ildə uzun müddət və adət-ənənəvi maliyyə, Tarixi-ictimai bağlar Zəngilan, Qubadlı, Cəbrayıl, Laçın və Kəlbəcər rayonlarının iqtisadi məkanında birləşməsini vacib edir

(https://azertag.az/xeber/Azerbaycan_Respublikasinda_iqtisadi_rayonlarin_yeni_bolgusu_haqqinda__Azerbaycan_Respublikasi_Prezidentinin_Fermani-1825345, 2021).

Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun təməli eyni zamanda həqiqi kapitalın bərpasıdır. Bəyannamədə eyni zamanda onların Zəngəzur səviyyəsinin şərq hissəsində, Zəngəzur dağının əhatəsində yerləşdiyi və Ermənistanla sərhəddə Laçın və Kəlbəcərdən Naxçıvana qədər nəhəng bir bölgəni əhatə etdiyi ifadə edilir.

Azərbaycanın son dövrlərdə yaranan monetar ərazilərinin ciddi şəkildə yaxşılaşdırılması ilə bağlı mübahisələri və hadisələrin bu dönüşünü ümumiləşdirməyə cəhd:

- Azərbaycan qalib xalqdır və 30 ilə yaxın ərazilərimizə qarışmış, xəcalət çəkmiş və təşəbbüsündən əl çəkməyə məcbur olmuş ekstremist Ermənistandır;

- Azad edilmiş ərazilərin bərpası və müasir şəhərlərin və şəhər icmalarının yüksək nailiyyətlərə, o cümlədən “bacarıqlı” innovasiyalara əsaslanaraq inkişafı bu rayonu ölkəmizdə, eləcə də planetdə dinamik və sürətlə qeyri-sənaye ölkəsinə çevirəcək;

- Qarabağ və Şərqi Zəngəzur maliyyə dairələrinin yaradılması Azərbaycanın əsas işini beşdə bir genişləndirir, çünki iki yeni iqtisadi sahəsini canlandırmaq, türkdilli xalqların Zəngəzur dəhlizindən keçməsini sürətləndirmək, qüvvələri genişləndirmək kimi həyati məqsədlər var. Qərb və Şərq, Şimal və Cənub arasında yük daşımaları. Tapşırıqların genişlənməsi, vasitə və strategiya sahəsinin böyük təkmilləşməsi nəticəsində xalqımızın ciddiliyini, siyasi və maliyyə gücünü və s. genişləndirmək üçün əsl potensial formalaşacaq.

Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı, AR-nın Prezidenti İlham Əliyevin əminliyi, uzaqgörən yanaşması və həyati nüfuzu sayəsində uzun müddətdir həsrətini çəkdiyimiz torpaqlar azad edilib. Parlaq silahlı qüvvələrimiz bizə bu xoşbəxt günü bəxş etdi. Belə bir şən vaxtda ərazilərimizin maliyyə imkanlarını izah etmək və ondan səmərəli istifadə edildiyini nəzərə alaraq biznesin daşıyıcısı barədə qərar vermək vaxtı çatıb. Aydındır ki, Azərbaycanın ayrı-ayrı şəxsləri üçün bu ərazilərin yoxlanıla bilən və sosial mənası onların maliyyə keyfiyyətlərindən yüksəkdir. Məmnuniyyətlə deyə bilərik ki, işğaldan azad edilmiş rayonlar zəngin potensiala

malikdir və bu sahələrin ölkə iqtisadiyyatına qarışığı əsasında əldə edilən yeni pul vəsaiti Azərbaycan dövlətinin rayonların meliorasiyasına sərf etdiyi maliyyə xərclərinin hər birini bir qayda olaraq üstələyəcəkdir.

Torpaqlarımızın işğalda olduğu dövrlərdə bütün infrastrukturu dağılıb və kəndlər, şəhərlər demək olar ki, düşmən tərəfindən tamamilə talanıb. Lakin bütün bunlara baxmayaraq AR işğaldan azad olunmuş əraziləri tez bir zamanda bərpa etməyə hazırdır. Artıq cənab Prezidentimizin tapşırığı ilə bərpa işlərinə start verilib. Bunun nümunəsi Suqovuşana gedən küçənin salınmasıdır. Azad edilmiş rayonlarda yaradılacaq böyük biznes mühiti, kiçik və orta işlərin təşkili qeyri-neft sahəsinin unikal tərəqqisi üçün mühüm əsas olacaq, bu da idxalı təmin edən məhsulların həcmini və çeşidini, eləcə də əmtəə obyektlərinin inkişafını formalaşdıracaq.

Azad edilmiş ərazilərimizin zəngin sərvətləri Azərbaycanın maliyyə təsirini əlavə olaraq gücləndirəcək və ölkəmizin maliyyə inkişafına təkan verəcəkdir.

Şücaətli silahlı qüvvələrimizin azad etdiyi rayonlar müasir və inkişaf əhəmiyyətli müxtəlif növ materiallarla zəngindir. Bu rayonlar əlavə olaraq zəngin su ehtiyatlarına malikdir ki, bu da ölkəmizin biznesi və təsərrüfatçılığı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yerli ərazidə müxtəlif yaradılmış 120-yə yaxın mineral su anbarı var. Rayonun enerji aktivləri (su enerjisi, günəş işığına əsaslanan, külək və nüvə enerjisi potensialı) iqtisadiyyatın bütün sahələrinin toplanmasında mühüm rol oynayacaqdır, çünki əhalinin ehtiyacı yarana bilər (https://president. az/articles/49877, 2021).

Reallıqların nisbi çoxluğunun işığında, hər bir şəxs razılaşar ki, bu regionlarda müxtəlif mülkiyyət növlərinə malik təşkilatların geniş təşkilatını bərpa etmək üçün adekvat sayda təbii maddələr və enerji aktivləri var. Eləcə də qeyd etmək lazımdır ki, düşmənin məhv etdiyi əraziləri, torpaqları, açıq desək, bolluğumuzu qısa müddət ərzində bərpa etmək çətin olmayacaq.

"AR-nın azad edilmiş rayonlarında qısamüddətli müstəsna idarəetmənin yaradılması haqqında" AR Prezidentinin 29 oktyabr 2020-ci il tarixli Fərmanında əksini tapıb.

Erməni işğalından azad edilmiş müəyyən ərazilərdə "Ağıllı şəhər" və "Ağıllı kənd" ideyalarının həyata keçirilməsi istənilir. Burada eynilə dünya üzrə üç hava terminalı olacaq. Hava limanı Laçın, Füzuli və Zəngilan rayonlarında işləyəcək. Füzuli aerovağzalının cari ildə istismara verilməsi nəzərdə tutulur. Bu rayonlarda biznes müəssisələrinin birləşdirilməsi və inkişafı üçün müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq, qlobal təcrübəni əks etdirən nizamlı metodologiya işığında kompleks qanuni, iyerarxik pul, ixtisaslaşdırılmış mexaniki, sosial, ekoloji və s. tədbirlər tələb olunur. Bundan sonra regionların bərpası üçün ağlabatan metodologiya bəyənilməlidir.

İşğaldan azad olunmuş torpaqları qazanmağımızda qardaş Türkiyənin dəstəyi inkar olunmazdır. Yeri gəlmişkən , Türkiyənin "Aran Mobilya Dekarasyon İnşaat sanayi ve Ticaret Limited" şirkəti Qarabağda öz şöbəsini açmağa hazırlaşdığını bildirib. Sözüz ki, bundan sonra Azərbaycanla əməkdaşlıq etmək istəyən ölkələr çox olacaq və bununla da biznes dairələrimizin sırası genişlənəcək (https://yenisabah.az/turkiyeli-biznesmenlerden-azerbaycana-destek, 2020).

Müəyyən bir vacib məsələ kimi qeyd etmək lazımdır ki, davam edən hesabatlar azad edilmiş rayonlar üçün birbaşa görüləcək tədbirləri özündə cəmləşdirmir. Bu vəziyyət üçün xüsusi illüstrasiyalar kimi Füzuli, Ağdam və Tərtər ərazilərini göstərmək olar. Bununla belə, nəzərə alsaq ki, Böyük Vətən Müharibəsi illərində ermənilər müxtəlif bölgələrdə, o cümlədən həmin rayonlarda sona çatmış, saysız-hesabsız qırğınlar törətmişlər.

Reproduksiyadan sonra Şuşa həqiqətən də öz ziyarətçilərini danılmaz səviyyədə dəvət etmək istəyəcək. Şuşada abadlıq işləri ən müasir səviyyədə aparılacaqdır. İstirahətçilərin çoxluğunu nəzərə alaraq, Şuşada bir neçə kiçik mehmanxana və üç, dörd və beşulduzlu yataqxanalar tikmək nəzərdə tutulur. Cənab Prezident qeyd etdi ki, Şuşanın abadlaşdırılması ilə bağlı bir sıra layihələr Heydər Əliyev Fondu tərəfindən dəstəklənəcək. Vaqif məqbərəsində meliorasiya işlərinə başlanılacaq (https://president.az/az/articles/view/52884, 2021).

Yaxınlıqdakı daş karxanaları, qaya, beton və sairə hazırda azad olan rayonlarda abadlıq və quruculuq işləri aparılır. Yaradıcı ofislərin yaradılması üçün rayonlara

müraciət edən 35-ə yaxın mövcud inkişaf təşkilatı rayona köçürülməli, onların nümayəndələrinə araba və ev verilməlidir, küçələr yenidən qurulmalıdır. Bu təşkilatların dəstəyi ilə ilkin olaraq rayonlarda çoxşaxəli yazışma bazası yaradılmalı, daha sonra poçt təşkilatları, daha sonra ərazilərə enerji ehtiyatı yığılmalı, su və qaz təchizatının meliorasiyası həyata keçirilməlidir.

Şübhə yoxdur ki, bu yeni inkişaf təşkilatları, fərdi mikro və kiçik müəssisələr yerli ərazidə bir çox mövcud və məhv edilmiş yaşayış məntəqələrinin, eləcə də 14 şəhər icmasının və 46 yaşayış məntəqəsinin bərpası ilə effektiv şəkildə əlaqələndiriləcəkdir. Onlar əlavə olaraq çoxsaylı təcili yardım klinikalarının və obyektlərinin, məktəblərin və uşaq bağçalarının, sonsuz kitabxanaların bərpasına cavabdehdirlər. Ehtimal edirik ki, işğaldan azad edilmiş şəhər və qəsəbələrdə mikro, kiçik və orta sahibkarlar tərəfindən müasir mağazalar, ailə və kulinariya idarələri, marketlər və digər sosial çərçivə ofisləri yığılıb fəaliyyətə başlayacaq.

Belə qənaətə gəlmək olar ki, planlaşdırılmış səbəblərə görə azad edilmiş torpaqları uğurla cəlb etmək üçün şəhər və qəsəbə evlərinin bərpasına və ya yenidən qurulmasına sərf olunan vaxt ərzində dəqiq əraziyə meyl vermək vacibdir. Eyni zamanda, ərazinin yüngülləşdirilməsini nəzərə alaraq, yeni itirilmiş əmlakın hər kvadratmetrinə görə dövlət tərəfindən 600-1000 manat məbləğində maliyyə vəsaiti ayrılması, onun qabaqcıl isitmə çərçivəsi ilə təchiz edilməsi, eləcə də məhv edildikdən sonra torpağın dəyişdirilməsi təmin edilməlidir. Uca tikililərin bərpası və abad yolların inkişafı üzrə işlər aparılmışdır.

Azərbaycan hökuməti sənədlərə “evakuasiya” və “məcburi köçkün” sözlərini göndərməli, geniş miqyaslı inkişaf və düzəliş işləri görməlidir.

Azərbaycan hökuməti azad edilmiş rayonları tez bir zamanda bərpa etməli və yoldaşlarımızı öz evlərinə qaytarmalıdır və əminliklə deməliyəm ki, bunu edə bilər. Cəbrayılın Cocuqmərcanlı şəhərinin son dərəcə qısa müddət ərzində bərpası buna misaldır.

Otuz ildən sonra azad edilmiş rayonlarda aparat və innovasiyalarla təchiz olunmuş, enerjiyə, yaxınlıqdakı təbii maddələrə və müxtəlif aktivlərə malik fərdi,

mikro, kiçik və orta təşkilatların yaradılması bölgənin dinamik maliyyə tərəqqisinə zəmanət verəcəkdir.

- Şuşa şəhərinin abadlaşdırılmasına uyğun olaraq, yaşıllıq zalının salınması əlavə olaraq bitki örtüyünün və mənzərənin mühafizəsi və möhkəmləndirilməsi üçün nəzərdə tutulub.
- 2022-ci ildə Qarabağ elektrik enerjisi ilə tam təmin olunması;
- Şuşa, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan ərazilərində orijinal görməli yerlərin olması orada turizm sənayesinin inkişafına zəmanət verəcək;
- Qarabağda müstəqil iş proqramı çərçivəsində bağçılığın müxtəlif sahələrində fərdi və mikro qabaqcıl təkmilləşdirmə birliyi;
- Müxtəlif növ məxluq dəriləri geymək və onlardan geyimlər yaratmaq da yaxınlıqdakı əhalinin maddi rifahını daha da inkişaf etdirə bilər;
- Şuşada yeni yoxlanıla bilən tikililərin və orientirlərin hazırlanması və mühafizəsi üçün nəzərdə tutulub:
- Rayonlarda bütün musiqi məktəblərinin yenidən qurulması;
- "ASAN" administrasiyasının və "DOST"un əsası böyük vəzifələrə malik şəhər yerlərində;
- Qarabağ Dövlət Universitetinin hissələrinin, eləcə də mərkəzləşdirilmiş şəhər ərazilərindən birində açıq, özəl ali və fakultativ xüsusi məktəblərin və peşə məktəblərinin yenidən qurulması mümkündür.

Cədvəl 8: Qarabağ iqtisadi rayonu əmək bazarı

	2015	**2016**	**2017**	**2018**	**2019**	**2020**
İqtisadi fəal əhalinin sayı, min nəfər	399.1	406.8	411.3	415.1	418.0	422.0
Məşğul əhalinin sayı, min nəfər	379.2	386.3	391.4	394.9	398.2	392.0
Muzdlu işçilərin sayı, min nəfər	70.7	70.3	68.4	68.7	69.5	67.7
Orta aylıq nominal əməkhaqqı, manat	242.0	238.8	242.2	279.5	344.9	409.9

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/regions/#, 2022

Düşmən tapdağından qurtarılmış torpaqlarımız təbii sərvətlər baxımından zəngindir. Bu ərazilər yüksək iqtisadi qüvvəyə malikdir. İşğaldan azad edilmiş torpaqlara edilən yatırımlar və insanların işğaldan azad edilən torpaqlarda iş fəaliyyətinə cəlb olunması dövlətin əsas məqsədlərindəndir. Düşməndən

təmizlənmiş ərazilərin iqtisadi sistemə daxil edilməsinin praktikada əhəmiyyətli nəticələri olub. Buna ən bariz nümunə 2016-cı ildə Aprel döyüşləri zamanı işğaldan azad edilən Cəbrayıl rayonunun Cocuq Mərcanlı kəndidir. Kəndin az bir zamanda təzədən bərpa edilməsi, həmçinin NMR-da 10 min ha-dək bölgənin işğaldan azad edilməsi, dədə-baba yurdumuza qayıdışın və yaşayışın bərpa olunmasının başlanğıcı oldu (https://president.az/az/articles/view/24213, 2017).

Azad edilmiş ərazilərdə düşmən istilasından öncə taxılçılıq, üzümçülük, heyvandarlıq, pambıqçılıq böyük əhəmiyyətə sahib idi. Həmin bölgələr kənd təsərrüfatı və iqtisadiyyat sahəsində böyük paya sahibdir. Ələlxüsus böyük turistlik potensiala sahib olan bölgələr Şuşa, Füzuli, Kəlbəcər və Zəngilan bölgələridir. Füzuli rayonu ərazisində yerləşən Azıx mağarası Yer kürəsinin qədim yaşayış bölgələrindəndir.Adı çəkilən bölgələrdə turizm üçün şərait çox yüksək səviyyədədir. Kəlbəcər, yeraltı müalicəvi istisu qaynaqları ilə zəngindir. Kəlbəcər ərazisində sağlamlıqla bağlı turizm bərpa edilməli və inkişaf etdirilməlidir. Düşmənin məhv etdiyi, ermənilərin vandallığına uğrayan bölgələrin yenidən qurulması maddiyyat və zaman tələb edən proses olmağına baxmayaraq, inanıram ki, az müddətdə həmin bölgələrdə böyük proyektlər həyata keçirilməkdədir.

Bərpası qısa zamanda nəzərdə tutulan, Araz çayı üzərində yerləşən "Xudafərin" və "Qız qalası" su elektrik stansiyasının yaradılması ilə düşməndən təmizlənmiş bölgələrin elektrik enerjisi ilə dayanmadan təmin edilməsinə nail olunacaq. Bu stansiyaların həm Azərbaycanın enerji tələbinin ödənə bilməsində həm də enerji ixrac qüvvəsinin yüksəlməsində mühüm rolu olacaq.

Azərbaycanda təbii ehtiyyatların çoxluğu buraya sərmayə qoyulması üçün əsas səbəblərdən biri halını alacağı düşünülür. Ölkəmizdə, qızıl ixracı son zamanlarda əhəmiyyətli yerə sahibdir. Qızılın dəyərinin dünya bazarlarında artması hesabına deyə bilərik ki, azad edilən bölgələrdəki qızılın əldə edilməsi gələcəkdə Azərbaycanın iqtisadi inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ölkəmizin, həm aqrar həm də turizm sahəsi ümumi daxili məhsulunda az paya sahib olsa belə, hər iki sahə məşğulluğa yetərincə təsir edir. Belə ki, əmək fəaliyyəti

ilə məşğul ola bilən insanların təminatı üçün yaxşı imkan yaradır. Əhatəli yenidənqurma inşaat sahəsində təzə imkanlar yaradır.

Bərpa prosesində innovativ üsulların həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Niderland yararsız şəraitinə və ərazisinin Azərbaycanın ərazisinin 50%-i qədər olmasına baxmayaraq kənd təsərrüfatı məhsulları ixracatında dünyada II yeri tutur. Belə uğuru ölkə innovativ aqrar sənaye sisteminə hesabına qazanıb. Düşünürəmki, düşmən istilasından qurtarılan torpaqlarımızda, öndə gələn ölkələrin təcrübəsi tədbiq olunaraq ölkə iqtisadiyyatında təzə era başlanmışdır.

III FƏSİL. QARABAĞ İQTİSADİ RAYONUNUN SOSİAL-İQTİSADİ İNKİŞAFININ TƏŞKİLİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Qarabağ iqtisadi rayonunda sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi istiqamətləri

Dünya ictimaiyyətinə məlum olduğu kimi, 44 günlük Qarabağ müharibəsində Azərbaycan bütün dünya dövlətləri, o cümlədən BMT-nin xüsusi qətnamələri ilə tanınan torpaqlarını işğaldan azad etdi. İndi Azərbaycanın bu regionunda fəal dirçəliş gedir və ölkədəki yeni reallıqlar əsasında tarixi və iqtisadi qanunauyğunluqlar kontekstində yeni rayonlaşdırma təşkil edilmişdir (https://ru.president.az/articles, 2021)

Yeni yaradılmış Qarabağ və Şərqi Zəngəzur rayonları milli iqtisadiyyat sahələrinin rəqabətqabiliyyətli sferasını yaratmaq üçün güclü təbii və iqtisadi ehtiyatlara malikdir və məhsuldar mərkəzə və iqtisadi artım mənbəyinə çevrilə bilər (https://iqtisadiislahat.org/news/vusal_qasimli_qarabagin_boyuk_iqtisadi_potensiali_var-1050, 2021).

Hesab edilir ki, bu potensial iqtisadi rayonların inkişafı ilə Azərbaycanda və ümumilikdə regionda iqtisadi və inteqrasiya proseslərinin intensiv inkişafı üçün yeni impulslar və hərəkətverici qüvvələr formalaşacaqdır ki, bu da regionların çiçəklənməsinə, region ölkələrində dağılmış iqtisadi və digər əlaqələrin, nəqliyyat kommunikasiyalarının bloklanmasının, ümumən beynəlxalq ticarətin aktivləşməsinin və artmasının bərpasına töhfə verəcəkdir (Bağırova F., 2021).

Bir sıra ekspertlərin, o cümlədən xarici ekspertlərin fikrincə, regionun dirçəlişindən və ərazilərin bərpasından sonra region ölkələri ilə inteqrasiya proseslərini genişləndirmək daha sərfəli olacaq . Hadisələrin və iqtisadi proseslərin bu cür inkişafı ticarət-iqtisadi əlaqələrin səmərəli formalarını genişləndirmək və beynəlxalq ticarət axınını artırmaq üçün faydalıdır. Məhz bu proseslərdə ölkə iqtisadiyyatının real sektorlarının, o cümlədən yeni yaradılmış iqtisadi rayonların, işğaldan azad edilmiş ərazilərin inkişafı üçün daha əlçatan kredit resurslarına ehtiyac

olacağı proqnozlaşdırılır. Bundan əlavə, bank xidmətlərinin göstərilməsi üçün mobil infrastrukturun formalaşdırılması tələb olunur (Bağırova F., 2021)

Nağdsız ödənişlərə keçidin intensivləşdirilməsi, xidmət sektorunda və digər sahələrdə hesablaşmaların rahatlığının təmin edilməsi, bununla da maliyyə resurslarının hərəkəti üçün daha etibarlı zəmin yaradılması və vergitutmanın sadələşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Diaqramda 9-da Azərbaycanda POS terminalların quraşdırılmasının dinamikasını göstərir ki, bu da 2020-ci ildə pandemiya ilə əlaqədar xidmətlərin məhdudlaşdırılması səbəbindən POS terminalların sayının azaldığını göstərir.

Pandemiyadan sonrakı dövrdə ölkənin regionlarında, o cümlədən yeni yaradılmış iqtisadi rayonlarda səmərəli və rahat bank xidmətlərinə tələbat artacaq. Bundan əlavə, Ermənistanın hərbi təcavüzünün dağıdıcı nəticələrinin aradan qaldırılması üçün kredit resurslarına ehtiyac xeyli artacaq (https://iz.ru/1124945/nataliia-portiakova/territoriia-pomyslov-kakoe-budushchee-azerbaidzhan-zadumal-dlia-karabakha,2021). Digər tərəfdən, investisiya resurslarının əlavə və alternativ mənbələrini cəlb etmək üçün daha cəlbedici investisiya mühitinin formalaşdırılması zəruri olacaq və bu proseslərdə əsas rollardan biri banklara məxsusdur (Hüseynova N.E.,2021)

Diaqram 9: Azərbaycanda POS-terminalların quraşdırılması dinamikası, 2015-2020 (ARMB-nin materialları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

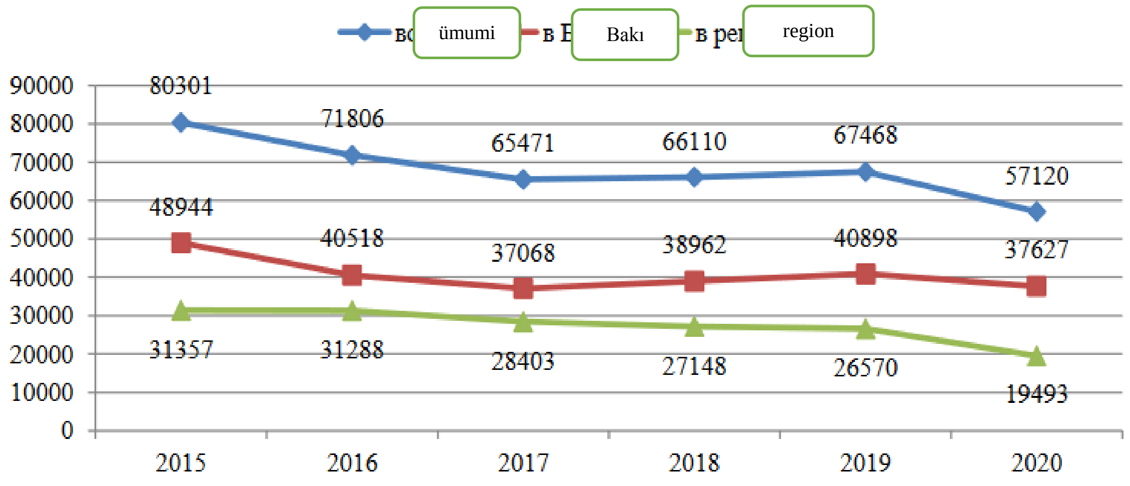

Mənbə:https://www.cbar.az/, 2022

Maliyyə-kredit resurslarının aktivləşməsi və ucuz kreditlərin olması ilə pandemiyadan sonrakı dövrdə ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sahələrinin inkişafının intensivləşdirilməsi üçün əlavə imkanlar yaranacaqdır (Eyvazova L., Mahmudova L., Əliyev Ş., 2021). Bölgələrdə bank sektorunun müasir infrastrukturunun mövcud olduğu şəraitdə bərpa işlərinin genişləndirilməsi və pul vəsaitlərinin hərəkətinin artması ölkənin iqtisadi artımının yeni hərəkətverici qüvvələrinə çevrilə bilər. Bundan başqa, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə yeni rəqabətqabiliyyətli müəssisələr şəbəkəsinin yaradılması bütövlükdə iqtisadiyyatın inkişafına yeni təkan verəcəkdir (https://moscow-baku.ru/opinions/aktualno/ekonomicheskiy_potentsial_karabakha_posle_deokkupatsii_mnenie_eksperta/, 2022).

Beləliklə, toplanmış məsələlərin ideal şəkildə düzülməsi, bəlkə də, Azərbaycanın Qarabağ ərazisi ilə bağlı spekulyativ cəlbedici keyfiyyət yaratmaq üçün ən gec deyil, əsas öhdəlik kimi qəbul edilir. Eləcə də, ölkənin maliyyə inkişafının ictimai ehtiyacları, o cümlədən 2030-cu ilə qədər Ermənistanın işğalından azad edilmiş ərazilərin təkmilləşdirilməsi üzrə açıq məqsədlər fəal şəkildə qəbul edilmiş və bu göstərici AR-nın Prezidenti tərəfindən 2 fevral 2021-ci il tarixində təsdiq edilmişdir (https://president.az/articles/50474, 2021). Bu baxımdan daha güclü bank infrastrukturu və cəlbedici bank xidmətləri tələb olunur.

Beləliklə, qarşıdakı illərdə Azərbaycanın yaradılmış Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları müasir bank infrastrukturunun inkişafı üçün strateji əhəmiyyətə malik olacaq və bununla bağlı bir sıra amillərə və məsələlərə diqqət yetirmək lazımdır:

- Maliyyə-kredit xidmətlərinin mövcudluğu nəzərə alınmaqla ölkənin regional bank sisteminin təşkili və inkişafı üçün güclü və səmərəli infrastrukturun yaradılması tələb olunur;

- Bundan əlavə, ermənilərin işğalı dövründə 30 il ərzində tamamilə dağıdılmış və talan edilmiş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında bərpa işlərində regional bankların və ümumilikdə bank strukturunun rolunu gücləndirmək lazımdır;

- Regional bank qurumlarının fəaliyyətinin gücləndirilməsi və iqtisadiyyatın real sektorlarına aktiv investisiya qoyuluşunda onların müstəqilliyinin

gücləndirilməsi və erməni işğalından azad edilmiş ərazilərin intensiv inkişafının təmin edilməsi və s.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi-coğrafi mövqeyinə və təbii sərvətlərinə görə Cənubi Qafqazın, eləcə də bütün dünyanın ən gözəl guşələrindən biridir. Təsadüfi deyil ki, Şuşa şəhəri Cənubi Qafqazın mədəniyyət mərkəzi və Konservatoriyası adlanır və gələcəkdə İslam və Türk dünyasının mədəniyyət mərkəzi statusunu alacaq, turizmin əsas hərəkətverici qüvvəsinə çevriləcəkdir. 2021-ci il ərzində Şuşa şəhərində bir sıra mədəni tədbirlər keçirilib. AR Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin məlumatına əsasən, bu maliyyə rayonlarında 167 faydalı qazıntı anbarı fəaliyyət göstərir. Bu rayonlarda 140 milyon ton əhəng ehtiyatı var; torpaq - 90 milyon ton, sərinləşdirici içkilərin yaradılması üçün əhəngdaşı - 130 milyon kubmetr, beton təmizlənməmiş komponentlər - 140,1 milyon ton; pemza - 2,1 milyon kubmetr, qızıl - 132 tondan artıq, qurğuşun - 37 min tondan çox, çoxlu struktur və üzlük daşlar, kölgəli daşlar, palçıq, qum-qaya, qum-qaya, gips və s. Onların idarəetmə dili üzrə tam qruplaşdırılması cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 9: Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında faydalı qazıntıların təsnifatı

Rayonun adı	**Faydalı qazıntı növü**
Ağdərə	Qızıl, qurğuşun, sink, mis, mişar daşı, gil gips
Şuşa	Üzlü daş, gil, tikinti daşı
Xocalı	Gli, üzlük daş, qum və çınqıl
Xocavənd	Üzlük daşı, tikinti daşı
Kəlbəcər	qızıl, civə, mişar daşı, gil, perlit, qum və çınqıl süxurları, tikinti daşları, üzlük daşları, rəngli daşlar (obsidian, oniks, pefritoid, listvenit)
Laçın	Merkuri, mişar daşı, üzlük daşı, tikinti daşı, gil, qum- çınqıl qayası, pomza, vermikulit, vulkan külü, əqiq, nefrit
Qubadlı	tozlu daş, gil, tikinti daşı, üzlük daşı, rəngli daş
Zəngilan	Qızıl, gümüş, üzlük, əhəngdaşı, gil, tikinti daşı, qum və çınqıl
Cəbrayıl	mişar daşı, gil, qum, sement, gil gips, tikinti daşı, gips, anhidrid, pemza, vulkan külü, rəngli daşlar (nefrit, kalsedon)
Füzuli	tozlu daş, gil, qum və çınqıl
Ağdam	mişar daşı, üzlük daşı, xam sement, gil, qum və çınqıl

Mənbə: (https://interfax.az/print/817974/ru, 2020)

Laçın rayonunun Minkənd ərazisində mineral su ehtiyatlarının həcmi sutkada 4,3 min kubmetr, Şuşa şəhərində isə 342 kubmetr təşkil edir. Bundan əlavə, bölgədə böyük yeraltı şirin su yataqları var. Onlardan 2-si Füzulidə, 7-si Cəbrayılda, 2-si isə

Zəngilandadır. Qarabağın ən böyük yeraltı su ehtiyatları hövzəsi Ağdam rayonunda yerləşir. Bu yataqlar təkcə hasilat baxımından deyil, həm də rayonun turizm kompleksinin inkişafı baxımından qiymətlidir. Onların mövcudluğu bu ərazilərdə xəstəxanalar, sanatoriyalar, mehmanxanalar tikilməyə imkan verir (https://iz.ru/1124945/nataliia-portiakova/territoriia-pomyslov-kakoe-budushchee-azerbaidzhan-zadumal-dlia-karabakha, 2021).

Bu sərvətlərdən səmərəli istifadə edilməsi, onların istehsal prosesinə cəlb edilməsi, eləcə də işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası böyük həcmdə daxili və xarici investisiyalar tələb edəcəkdir. Ona görə də bu məqsədlər üçün 2021-ci ildə respublikanın dövlət büdcəsindən 1,29 milyard dollar, 2022-ci ildə isə 1,3 milyard dollara yaxın vəsait ayrılmışdır. Yenə də, bu vəsait kifayət deyil. Odur ki, yuxarıda qeyd olunan yataqların istismarı, xammal və materialların emalı, dəyər zənciri üzrə məqsədyönlü son məhsulların istehsalı regionunun dağılmış iqtisadiyyatını tam bərpa etmək üçün birgə müəssisələrin yaradılması yolu ilə xarici kapitalın cəlb edilməsi zəruridir (https://iz.ru/1124945/nataliia-portiakova/territoriia-pomyslov-kakoe-budushchee-azerbaidzhan-zadumal-dlia-karabakha, 2021).

Aparılan ardıcıl islahatlar və kompleks tədbirlər ölkəmizin iqtisadi və hərbi qüdrətini gücləndirmiş, 44 günlük Vətən müharibəsində parlaq qələbə üçün möhkəm zəmin yaratmışdır.

AR artıq azad edilmiş torpaqların bərpası üzrə Böyük Qayıdış adlı genişmiqyaslı kampaniya başladıb. Həmin ərazilərin bərpası və yenidən qurulması adına Füzulidə yeni yolun və aeroportun tikilməsi üçün artıq təməl qoyulmuşdur. Tərtər rayonunun Talış və Suqovuşan kəndlərində yeni yolların tikintisinə başlanmışdır. Bu il Qarabağ regionunun müxtəlif yerlərində iqtisadi və mədəni tədbirlər silsiləsi təşkil etmək təklif olunur.

Ölkə hakimiyyəti müharibədən əziyyət çəkən regionun bərpası üçün həm milli, həm də xarici investisiyalara ümid edir. Hökumət hüquqi prosedurları asanlaşdırmaq məqsədilə, qanunvericiliyə dəyişikliklər etmək və regionun yenidən qurulması üçün birbaşa xarici investisiya cəlb edib, sifariş tikinti materiallarının baza qiymətlərini

təkmilləşdirmək niyyətindədir. Məlumat verilir ki, tikinti üçün tenderlərdə baza qiyməti podratçı təşkilat tərəfindən təklif olunan Türkiyə modeli tətbiq ediləcək.

Bir çox ölkələr işğaldan azad edilən Qarabağ torpaqlarının bərpasında yaxından iştirak etmək niyətindədir, bunlardan biri də Türkiyədir. Türkiyə şirkətləri Qarabağın bərpasında xüsusi rol oynayır və oynamaqda da davam edir. Əsasən tikinti sektoruna investisiya edən Türkiyə şirkətləri, investisiya dairəsini daha da genişləndirərək digər sahələrə də investisiyalar etməyə başlayıb.

Türkiyə həmçinin Şuşa şəhərində Ziraat Bankının filialını açmağı planları sırasına daxil edib. Sözü gedən Bankın ölkəmizdəki nümayəndə heyəti açılış üçün nəzərdə tutulan əməliyyatların sona çatdığını bildirmişdir. Ölkə rəhbərliyimizdən zəruri olan icazələr alındıqdan dərhal sonra sözü gedən bankın Şuşa şəhərində fəaliyyətə başlayacağını qeyd ediblər. Bankın fəaliyyətə başlayacağı tarix icazələr alındıqdan sonra bildiriləcəkdir (https://report.az/maliyye-xeberleri/turkiyenin-en-boyuk-banki-susada-filial-acir/, 2022).

3.2. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin infrastrukturunun təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri

Hal-hazırda işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası, onların uzunmüddətli inkişafının təmin edilməsi, zəruri infrastrukturun yaradılması və əhalinin öz doğma yurdlarına qaytarılması istiqamətində genişmiqyaslı işlər aparılır.

İndi azad edilmiş ərazilər böyük tikinti meydançasını xatırladır. Bir tərəfdən yeni infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi üçün etibarlı əsaslar qoyulur, digər tərəfdən isə beynəlxalq standartlar əsasında hazırlanmış müasir layihələr istifadəyə verilir. Xüsusi vurğulanmalıdır ki, bu regionlarda iqtisadiyyat aşağıdakı altı əsas istiqamət üzrə dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığı əsasında inkişaf edəcək: (http://www.iqtisadiislahat.org/news/vusal_qasimli_qarabag_azerbaycanda_iqtisadi_artimin_yeni_drayveri_olacaq-1079, 2022)

- Mədən sənayesi;
- Yüngül və qida sənayesi;
- Kənd təsərrüfatı biznesi;

- "Yaşıl Enerji";

- Nəqliyyat və anbar logistikası;

- Turizm.

Qarabağda iqtisadi inkişafın əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

1. Mədən sənayesi - 167 faydalı qazıntı yatağından ibarətdir, bunlardan aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- 5 qızıl yatağı;

- 6 civə yatağı;

- 2 mis yatağı;

- 1 qurğuşun və sink yatağı

- 19 üzlük daş yatağı və s.

2. Yüngül yeyinti sənayesi – ona aşağıdakılar daxildir:

- yüngül sənaye;

- şərab və araq istehsalı;

- ət və süd məhsulları istehsalı;

- çörək istehsalı;

- ipək və parça istehsalı;

- dəri və ayaqqabı istehsalı

3. Aqrar sənaye - 200 min hektar kənd təsərrüfatı sahəsi və otlaqlar daxildir. Sahələrdə sahibkarlığın inkişafı üçün zəruri şərait: üzümçülük, heyvandarlıq, arıçılıq, bitkiçilik, atçılıq, ipəkçilik, pambıqçılıq, tütünçülük, qoyunçuluq və s. inkişaf etdirilir.

4. Yaşıl enerji – burada Yaşıl enerji zonası yaradılıb. Günəş enerjisi potensialı - 4,0 min MVt; külək -500 MVt; kiçik su elektrik stansiyalarının tikintisi - 30 ədəd; termal su ehtiyatlarının mövcudluğu - 3505 kubmetr / gün. Kömür ehtiyatı 8,5 milyon/tondur.

5. Nəqliyyat-anbar logistikası – buna aşağıdakılar daxildir:

- "Araz Vadisi İqtisadi Zonası" Sənaye Parkı;

- Üç beynəlxalq hava limanının tikintisi;

- Yeni magistralların geniş şəbəkəsi;

- Zəngəzur dəhlizi boyunca dəmir yolu və avtomobil yolu

6. Turizm - Qarabağ Azərbaycanın turizm sektorunda lider mövqe tutacaq. İnkişaf etmək imkanı var: məişət, ekoloji, dağ, qış, ovçuluq, sağlamlıq, kənd təsərrüfatı, mədəni və digər turizm növləri.

Mövzu ilə bağlı səlahiyyətli orqanlar razılaşırlar ki, 2030-cu ilə qədər bu sahələrin icrası ilə əlaqədar maliyyə dəyişikliklərinin və mübadilələrin araşdırılması Azərbaycanın qeyri-neft sahəsinin inkişafına 5-10% əlavə töhfə verə bilər.

AR-nın 2030-cu ilə qədər maliyyə təkmilləşdirilməsinin Milli Prioritetləri nəzərə alınmaqla həyata keçirilən nəhəng uzunmüddətli tapşırıqlar müxtəlif mötəbər arxivlərdə, AR Prezidentinin sərəncamlarında öz əksini tapıb. Bu ehtiyac müşayiət olunan əhəmiyyətli regionlara yönəldilmişdir: idarə oluna bilən məskunlaşma və maliyyə fəaliyyətinin reinteqrasiyası (Əliyev Ş.T., 2020).

Ötən müddət ərzində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq sərəncamları ilə Qarabağın və Şərqi Zəngəzurun iqtisadiyyatının bərpası və inkişafı proqramları çərçivəsində Ağdam Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan şəhərlərinin müfəssəl baş planları hazırlanmış və təsdiq edilmişdir.

Bu gün Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş torpaqlarında hava limanları, geniş avtomobil və dəmir yolları şəbəkəsi, “ağıllı şəhərlər” və “ağıllı kəndlər”, o cümlədən kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar intensiv və sistemli şəkildə tikilir. Məmnuniyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, rayonda həyata keçirilən ilk iri layihələr 101 km uzunluğunda olan “Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa” marşrutu üzrə 4-6 zolaqlı “Zəfər” yolu və Füzuli Beynəlxalq Hava Limanı olmuşdur. Bu infrastrukturlar çox qısa müddətdə, yəni 8 ayda ən yüksək beynəlxalq standartlara uyğun tikilib. Füzuli aeroportuna “Qarabağın dünyaya keçidi” kimi baxılır. Hava limanının açılışı 26 oktyabr 2021-ci il tarixində təyyarəsi Füzuli Beynəlxalq Hava Limanına çatan ekspressin əsas rəhbəri Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın dəstəyi ilə baş tutdu. Bu aeroportla yanaşı Zəngilan və Laçın rayonlarında əlavə iki qlobal hava terminalı salınıb (Eyvazova L., Mahmudova L., Əliyev Ş.,2021: s.86).

30 il ərzində erməni işğalçıları demək olar ki, bütün avtomobil və dəmir yollarını dağıdıblar. Qarabağın iqtisadiyyatını bərpa etmək, keçmiş qaçqın və

məcburi köçkünləri öz evlərinə qaytarmaq üçün ilk növbədə köhnəni bərpa etmək, yeni yollar çəkmək lazımdır. Təsdiq olunmuş Baş Plana əsasən, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə 11 istiqamət üzrə 500 kilometr mərkəzi avtomobil yolunun tikintisi nəzərdə tutulub(https://iz.ru/1124945/nataliia-portiakova/territoriia-pomyslov-kakoe-budushchee-azerbaidzhan-zadumal-dlia-karabakha, 2021).

Qarabağda və Şərqi Zəngəzurda energetika ofislərinin inkişafı təməlin təkmilləşdirilməsi və maliyyə bərpasının tərkib hissəsi kimi həyati əhəmiyyət kəsb edir. Ötən il ərzində ərazidə bir elektrik stansiyası və beş yarımstansiya tikilərək istifadəyə verilmiş, yüksək gərginlikli elektrik xətti çəkilmişdir. Bu ofislərdə 60-a yaxın insan çalışır ki, onların da böyük hissəsi yaxınlıqdakı sakinlərdir. Şuşa, Füzuli, Cəbrayıl və Kəlbəcərdə "Güləbird", "Suqovuşan-1" və "Suqovuşan-2" SES-lərin fəaliyyəti bərpa edilib, yarımstansiyalar işə salınıb. Zəngilan, Laçın və Kəlbəcər rayonlarında su elektrik stansiyaları mərhələli şəkildə yenidən qurulur. Bir-iki ildən sonra biz "Xudafərin" və "Qız qalası" stansiyalarından 120 MVt alacağıq.

Bu ərazilərin işğalından azad edilmiş ərazilərin son minalardan təmizlənməsi, mərhələli şəkildə yeni sənaye müəssisələrinin və sosial infrastruktur obyektlərinin tikintisinə, keçmiş qaçqınların öz evlərinə sistemli şəkildə köçürülməsinə başlanılacaq. Bundan sonra hər bir inzibati rayonun iqtisadi-coğrafi xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, iqtisadi fəaliyyət sahələrində innovativ biznes strukturlarının geniş şəbəkəsinin formalaşdırılması zəruri olacaqdır. Şübhə yoxdur ki, bu strukturlar müasir texnologiya, İKT ilə təchiz olunacaq və güclü xammal və enerji resurslarından səmərəli istifadəyə əsaslanaraq, hər bir regionun dinamik sosial-iqtisadi yüksəlişi təmin olunacaq.

Heç bir şübhə yoxdur ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səciyyələndirdiyi sistemə və Qarabağ üzrə Üçtərəfli Sazişin tətbiq olunan qaydalarına uyğun olaraq, Ermənistan tezliklə öz əsgərlərini azad edilmiş ərazilərdən çıxaracaq. Orada Xankəndi şəhəri, Xocalı və digər yaxın rayonlar və üçrəngli dövlət bayrağı qaldırılacaqdır. Bu şəhər icmalarına sakit həyat gələndən sonra AMEA-nın Regional Elmi Mərkəzinin hazırladığı yenidənqurma işlərini də təsəvvür etmək olar. Müasir elm və təlim müəssisələrinin imkanlarından uğurla

istifadə etmək üçün Xankəndidə müasir parkın yaradılması praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Ağdam, Cəbrayıl və Qubadlı rayonlarının sakinlərinin tarixi və milli ənənələrini nəzərə alaraq "Azərxalça" ASC-nin filialının yaradılması, eləcə də ipəkçiliyin inkişafı kiçik və fərdi sahibkarlığın rolunu gücləndirə bilər.

Kəlbəcər, Laçın və Şuşa rayonlarında mineral suların böyük ehtiyatları nəzərə alınaraq, bulaq suyunun geniş çeşiddə qablaşdırılması və satışı ilə bağlı sahibkarlıq subyektinin təşkili tövsiyə olunur.

Gələcəkdə Füzuli rayonunun Horadiz şəhərində sərhədyanı azad ticarət zonasının təşkili mümkün hesab edilir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur turizmin demək olar ki, bütün növlərinin inkişafı üçün çox əlverişli imkanlara malikdir. İri və xırdabuynuzlu heyvanların dərilərinin emalı və onlardan geyim, ayaqqabı və digər istehlak mallarının istehsalı üzrə kiçik və fərdi sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi tövsiyə olunur. Dünyaca məşhur cins Qarabağ atlarının sayının artırılması da fərdi sahibkarların ənənəvi fəaliyyətlərindən biri olmalıdır (https://iz.ru/1124945/nataliia-portiakova/territoriia-pomyslov-kakoe-budushchee-azerbaidzhan-zadumal-dlia-karabakha, 2021).

Yuxarıda göstərilənlərlə yanaşı, əhalinin öz evlərinə son köçürülməsindən sonra aşağıdakıların təşkili məqsədəuyğun hesab edilir:

- Şuşa şəhərində Dövlət Konservatoriyasının filialının bazasında musiqi klasteri, o cümlədən onun strukturunda musiqi məktəbləri, musiqi alətlərinin istehsalı üzrə biznes obyektləri, orkestrlər, ansambllar, habelə Muğam Evinin tikintisi nəzərdə tutulur.

- bütün növ nəqliyyat kommunikasiyalarının geniş şəbəkəsinə malik iri şəhərlərdən birində təsərrüfat fəaliyyətinin yerli tələbatını nəzərə almaqla Qarabağ Dövlət Universiteti, habelə dövlət və özəl universitetlərin filialları, mütəxəssislərin hazırlanması üçün kolleclər yaradılsın;

- əlverişli mövqeyə malik şəhərlərdə "ASAN" və DOST mərkəzlərinin yaradılması.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Tədqiqat zamanı işğaldan azad olunmuş rayonlarda sosial-iqtisadi inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilmiş, sektoral inkişafda maliyyələşmə mexanizmi probleminin həlli üzrə və bu inkişafın davamlılığı üçün maliyyə nəzarəti mexanizminin formalaşdırılmasında müəyyən təkliflər verilmişdir. Dövlət işğaldan azad olunmuş rayonlarda yaradılacaq müəssisələri müəyyən edərək, yaradılma qaydasını əsaslandırmaqla bu ərazilərdə məhdud iqtisadi resursların məkan və zaman baxımından səmərəli şəkildə bölüşdürülməsini təmin edə bilər. Dissertasiyada sektoral inkişaf istiqamətində gələcək inkişafı strategiyasının ən mühüm vəzifələrindən olan vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi, işğaldan azad olunan ərazilərdə vergi güzəştlərinin tətbiqi və vergi sisteminin sadələşdirilməsi məsələrinə diqqət edilmişdir.

Azad olunmuş rayonlarda sosial-iqtisadi inkişaf istiqamətlərində qoyulacaq maliyyələşmə mexanizmi probleminin həlli üzrə müəyyən təkliflər aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

1) İlkin olaraq nəqliyyat sektorunda investisiya cəlb etmək üçün mövcud mexanizm təkmilləşdirilməlidir. Azad olunmuş rayonlarda nəqliyyat sektoru üzrə investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması üçün bütün səviyyələrdə vahid informasiya sisteminin inkişafı və milli nəqliyyat informasiya şəbəkəsinin yaradılması təklif olunur.

2) Azad edilmiş rayonlarda turizm və rekreasiya sektorlarına investisiyaların cəlb olunması üçün mövcud maliyyə mexanizm daha da inkişaf etdirilməlidir. Bunun üçün də investisiyaların cəlb edilməsi və yeni iş yerlərinin yaradılması üçün bu ərazilərdə ilk əvvəl vergi güzəştləri tətbiq edilməlidir. Turizm, rekreasiya və mədəniyyət sektorlarına investisiya cəlbi üçün mövcud mexanizm daha da inkişaf etdirilməsi üçün tədbirlər planı hazırlanması təklif olunur.

3) İşğaldan azad edilmiş rayonlarda enerji sektoru üzrə xarici investisiyalar cəlb edilməlidir, o cümlədən də sektorun idarə olunması üzrə maliyyə mexanizm daha da təkminləşdirilməlidir. Bu sektora xarici investisiyaların cəlb olunması üçün

mövcud investisiya sistemində müəyyən baza sistemi istifadə edilə bilər. Azad olunan rayonlarda yarımstansiyaların və əlaqələndirici enerji xətlərin çəkilməsi ilə ölkənin ümumi enerji sistemi ilə əlaqələndirilməsinə zərurət var. Bunun üçün də dövlətin müəyyən büdcə xərclərini ayırması təklif olunur.

4) Digər vacib sektorlardan olan aqrar sahəsi üzrə maliyyə mexanizminin təkminləşdirilməsində investisiya cəlbini artırmasına ehtiyac var. Belə ki, bu ərazilərdə rəqabət qabiliyyətinin artırılması, kənd təsərrüfatı və heyvandarlıq sahələri üzrə investisiyaların cəlb edilməsi və ixracın yaxşılaşdırılması üçün bütün səviyyələrdə vahid informasiya sisteminin inkişaf etdirilməlidir. Bu sahə üzrə məşğul olmaq istəyən əhaliyə vergi güzəştləri və pay torpaqlar verilməsi bu sektorun daha sürətli inkişafına səbəb ola bilər.

5) Azad olunan rayonlarda xarici investisiyaların tikinti sektoruna cəlb edilməsi ərazidə rəqabət qabiliyyətini artırmağa və tikintinin maya dəyərini azaltmağa kömək edəcəkdir. Bu rayonlarda vahid informasiya şəbəkəsini yaratmaq üçün bütün səviyyələrdə vahid məlumat bazası hazırlamağa ehtiyac var. Tikinti sektoru üzrə dövlətin xarici investisiyaları cəlb etmək üçün vahid informasiya sistemini inkişaf etdirməsini və xarici sərmayənin şərtləri haqqında milli məlumat şəbəkəsini yaratmağı təklif olunur.

6) sosial-iqtisadi inkişaf üzrə kiçik biznesin və özəl sahibkarlığın təşviqi bu ərazilərdə strateji amillərdən biridir. Dövlətin bu ərazilərdə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin yaradılması və onların həvəsləndirilməsi üçün müəyyən tədbirlər planı gələcək illərdə iqtisadiyyatda vacib müsbət dəyişikliklərə səbəb olacaqdır. Bu ərazilərdə dövlət və nəzarət orqanları tərəfindən kiçik biznesin və özəl sahibkarlığın fəaliyyətinə qeyri-qanuni müdaxilələrin qarşısı alınmalıdır, dövlət orqanlarından sahibkarlıq subyektlərinin qeydiyyata alınması proseduru sadələşdirilməli və inkişaf üçün maliyyə nəzarət mexanizmi qurulmalıdır.

7) Azad olunmuş regionlarda aşağı gəlirli, iqlim şəraitindən asılı, riskli və bazar şərtlə rinə həssas olan sektorlar üzrə maliyyə mexanizmlərindən istifadə olunmalıdır. İlk əvvəl isə bölgənin ərzaq bazarının maddi əsasını təşkil edəcək kənd təsərrüfatı sektorunda dayanıqlı inkişafın təmin olunmasında iqtisadi

mexanizmlərdən istifadənin səmərəliliyinin artırılmalıdır. Bu tələblərə cavab olaraq isə iqtisadi mexanizmin tərkib hissəsi olan maliyyə mexanizminin davamlı olaraq təkmilləşdirilməsi üzrə davamlı mühüm addımlar atılmalıdır.

8) Azad olunmuş ərazilərdə iri korporasiyaların formalaşması üzrə prioritet sektorların seçilməsinə üstünlük verilməlidir. Bu çərçivədə isə maliyyələşdirmə tədbirləri, o cümlədən də maliyyə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi tədbirləri həyata keçirilməsinə zərurət var. Qarabağ regionunda iri müəssisələr iqtisadi cəhətdən səmərəli olan sahibkarlıq üzrə xarici rəqabətin mənfi təsirlərinə azaltmalıdır. Bunun üçün də dövlət lazımi tədbirlər planı hazırlamlı və daxili bazarın qorunması üzrə tədbirləri tamamlamalıdır, o cümlədən də istehsalı stimullaşdırmalıdır.

Fikrimcə, azad edilmiş rayonlarda turizm və rekresiya, qida sənayesi, mədənçıxarma, tikinti sənayesi, tibb, metallurgiya, sənaye, taxılçılıq, heyvandarlıq, arıçılıq, üzümçülük, pambıqçılıq, meyvəçilik, quşçuluq, tərəvəzçilik, tikinti və s. kimi bir çox sektorlar üzrə potensial mövcuddur. Qeyd edilən sahələrin inkişafı üçün investisiyaların cəlb olunması istər qeyri-neft idxalın və ixracının artırılması, istərsə də dəyər zəncirlərinin birləşməsi üçün əhəmiyyətli olacaqdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. “Ağıllı şəhər” (Ağıllı şəhər) və “Ağıllı kənd” (Ağıllı kənd) konsepsiyalarının hazırlanması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı, 19 aprel 2021-ci il.

2. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” in təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı.

3. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019–2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2019-cu il 29 yanvar tarixli Fərmanı.

4. “Azərbaycan Respublikasının Minatəmizləmə Agentliyinin” yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 15 yanvar tarixli Fərmanı.

5. “Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ermənistan Respublikasının baş naziri və Rusiya Federasiyasının Prezidentinin Bəyanatı” 2020-ci il 10 noyabr.

6. “Azərbaycan Respublikasının Strateji Yol Xəritəsi”, 2016

7. “Xüsusi iqtisadi zonalar: formalaşma və inkişaf aspektləri” elmi-praktik konfransın materialları, elmi redaktor və kollektiv müəlliflər, Bakı, 2007.

8. “İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi” ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 10 dekabr tarixli Sərəncamı.

9. “İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə şəhərsalma məsələləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 12 avqust tarixli Fərmanı.

10. “Qarabağ Dirçəliş Fondu” publik hüquqi şəxsin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 04 yanvar tarixli Fərmanı.

11. “Qarabağı Dirçəliş Fondu” Müşahidəçilər Şurasının tərkibinin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı, 4 yanvar 2021-ci il https://president.az/articles/49877.

12. «Azərbaycan regionlarının sosial-iqtisadi inkişafının Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər) » - Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı, 11 fevral 2004.

13. Abdullayev Ə., Əsgərova M., Siyasi və iqtisadi coğrafiya. Bakı, 2018.

14. Abdullayeva E.T., Vəliyeva R.A., (2020). "Makromaliyyə sabitliyinin möhkəmləndirilməsində büdcə-vergi siyasətinin rolu". In iqtısadi təhlükəsizlik: Mövcud Vəziyyət və Perspektivlər, səh.160-164.

15. Azərbaycan 2030: Sosial və İqtisadi İnkişafın Milli Prioritetləri. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 fevral 2021-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir, Bakı şəhəri. https://president.az/articles/50474

16. Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafın milli prioritetləri" Bakı "Azərbaycan" qəzeti, 03 fevral 2021-ci il.

17. Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 7 iyul tarixli Fərmanı.

18. Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində məsələlərin mərkəzləşdirilmiş qaydada həlli ilə bağlı Əlaqələndirmə Qərargahının yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020-ci il 24 noyabr tarixli Sərəncamı.

19. Azərbaycanda iqtisadi artımın yeni drayverləri olacaq. 24.02.2022 http://www.iqtisadiislahat.org/news/vusal_qasimli_qarabag_azerbaycanda_iqtisadi_artimin_yeni_drayveri_olacaq-1079.

20. Bağırova, F. Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu işğaldan azad edilmiş torpaqların inkişaf və tərəqqi mərhələsinə qədəm qoymasının rəmzi kimi. 07 / 07 / 2021. https://1news.az.

21. Daşsalahlı R.,(5 Mart 2021). "Qarabağ -inkişaf, tərəqqi meydanı", Azərbaycan qəzeti, səh.2.

22. Eyvazova, L., Mahmudova, L., Əliyev, Ş. Pandemiyadan sonrakı dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatının qeyri-neft sahələrinin inkişafının intensivləşdirilməsinin aktual məsələləri / International Forum: Problems And Scientific Solutions Melbourne, Australia, 25-26.04.2021, (53). – c. 85-91.

23. Əbdurrəhmanov S.Ə.“Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın maliyyə mənbələrindən istifadə imkanlarının gücləndirilməsi” EA xəbərləri, “Iqtisadiyyat” seriyası, Bakı – 2020

24. Əliyev, Ş.T. Pandemiya və postpandemiya şəraitində Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyinin aktual məsələləri // “İzvestiya”, AMEA, İqtisadiyyat İnstitutu, № 05, 2020.- s. 5-12.

25. Hüseynov Y., (2013). “Şuşa şəhərinin tarixi”, Bakı: “Şuşa” nəşriyyatı, 156 səh.

26. Hüseynova, N.E., Yaxyayeva, A.Yu., Əliyev, Ş.T. Azərbaycanın Qarabağ regionunun investisiya cəlbediciliyinin artırılması problemləri və onların həlli yolları / II International Scientific and Practical Conference current issues and prospects for the development of scientific research held on May 7-8, 2021 in Orleans, France.–p.13-19.

27. Xudiyev N., (16 Sentyabr 2021). “Qarabağ iqtisadi rayonunun maliyyə potensialı onun iqtisadi artım və inkişaf strategiyasının əsasıdır”, İqtisadiyyat qəzeti, səh.4.

28. Qocayev İ., (7 Dekabr 2021). “Qarabağ ən çox inkişaf etmiş iqtisadi region halına gətirilir”, Şərq qəzeti, səh.6.

29. Quliyeva A.E., (2021). “Azərbaycanda regionların perspektiv inkişafı və maliyyə təminatının gücləndirilməsi problemləri”,Bakı: Kooperasiya, 306 səh.

30. Quliyeva A.E., “Azərbaycanda regional səviyyədə maliyyə təminatı mexanizmlərinin gücləndirilməsi istiqamətləri”, Kooperasiya elmi-praktiki jurnal, 2020. №59, səh.110-118.

31. Qurbanzadə A.A (2013) Sosial və iqtisadi coğrafi sivilizasiya. Bakı, Elm, -421 səh

32. Məhərrəmov M.O. (2020), “Azərbaycanda sənaye müəssisələrinin maliyyə dayanıqlılığının iqtisadi təhlükəsizlik kontekstində strateji əhəmiyyəti”. In iqtısadi təhlükəsizlik: Mövcud Vəziyyət və Perspektivlər, səh. 212-217.

33. Musayev A., Zeynalov M., (27 Yanvar 2021) “Qarabağın bərpası və inkişafı prosesində xarici dəstək mühüm amildir”, Azərbaycan qəzeti, səh 9.

34. Rəşid L., (9 Dekabr, 2020), "İşğaldan azad edilmiş rayonların iqtisadi potensialı və inkişaf perspektivləri", Xalq qəzati, səh.9.

35. Rzayev Q., (2014) "Mühasibat uçotunun beynəlxalq standartları və maliyyə hesabatı". Bakı, 536 səh.

36. Salayev N.,(10 Fevral 2021). "İşğaldan azad olunmuş ərazilərə beynəlxalq investisiya axını başlayır", Bakı Xəbəri qəzeti, səh.4.

37. Sarıyeva İ., (28 Dekabr 2021). "Qarabağ turizmi - bölgələrin sosial-iqtisadi inkişaf mənbələrindən biri". Bakı Xəbəri qəzeti, səh.10.

38. Səmədzadə Z., (2015) "Dağlıq Qarabağ: naməlum həqiqətlər", Bakı, "Vətən" nəşriyyatı, 215 səh

39. Tağıyev T., (7 Fevral 2020). "Azad ərazilərimizə xarici şirkətlərin yeni axını başlanır". Bakı Xəbəri qəzeti, səh.1.

Türk dilində

1. Aras O. (2008). Karabağ Savaşı: Siyasi-Hukuki-Ekonomik Analiz. Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Bakü.

2. Aras O. (2010). Azerbaycan Ekonomisine Etkileri Bakımından Karabağ Sorunu. Mənbə: R. Yılmaz, Qarabağ: Bildiklerimiz ve Bilmediklerimiz, Şərq-Qərb Nəşriyyatı. Bakü: (257-293).

3. Bayramov, İ.M. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 696 s.

4. Musayev, İ. "Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917–1921-ci illər)". Monoqrafiya. Bakı, 1998, 284 s.

5. Hakyemez O., (2019). Geçmişten günümüze Dağlık Karabağ sorunu ve bölgenin geleceği, Yüksük Lisans tezi.

Rus dilində

1. Собина Н. В., & Логинов М. П. "Механизм и система проектного финансирования". Вопросы управления, 2017, №45, стр.113-120.

İngilis dilində

1. Babaeva Z.S., “Problems and contradictions of the financial system of the agro-business industry of Russia in contemporary conditions and methodological aspects of their overcoming”, 2017, vol. 20, 467-482 p.

2. Babayev M.R,, Babayeva L.O., “Development Directions of The Karabakh Economy Based On The Concept Of Regulation Of Regional Socio-Economic Development”, Scıentıfic Collectıon «Interconf», 2021, № 53, p.15-20.

3. Chirkunova E. K., Kireeva E. E., Kornilova A. D., & Pschenichnikova J. S., “Research of instruments for financing of innovation and investment construction projects”. Procedia Engineering, 2016, vol.153, p.112-117.

4. Human capital and COVID-19. International Bank for Reconstruction and Development / World Bank, Washington DC, 2020–148 pp.

5. Ibrahimov I.H., (2016). “Economy of agrarian sector”. Monograph, Baku, , p. 655.

6. Makhmudov S., “Ways of the Investment Environment Effect in Financing Investment Activities Development”. Scientific Research Archive,2020, vol 6. №34, p.2045 – 2053.

7. Mamedov Z. F., Gasimov A. (2020). “Challenges and opportunities of the non-cash payment systems development: global experience and Azerbaijan practice” Economic and Social Development (Book of Proceedings), 60th International Scientific Conference on Economic and Social Development - XX International Social Congress (ISC 2020), Moscow, p. 59-66.

8. Nizhegorodtsev, R M; Piskun, E I; Kudrevich, V V The Forecasting of Regional Social and Economic Development Ekonomika Regiona; Yekaterinburg Iss. 1, (2017): 38–48.

9. World Bank Group, (2020). “Economy Profile Azerbaijan, Doing Business 2020 Indicators”, 67 p.

10. Zhan J., Li S., & Chen X., “The impact of financing mechanism on supply chain sustainability and efficiency”. Journal of Cleaner Productio, 2018, №205, p.407-418.

İnternet resursları

1. AA.com.tr, (29 Sentyabr 2020). "Azerbaycan'ın işgal altındaki toprakları Karabağ",https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/azerbaycanin-isgal-altindaki-topraklari-karabag/1989594 (giriş tarixi: 21 fevral 2022).
2. Allahverdiqızı F., (10 Dekabr 2020). "Azad edilən ərazilər yerli və xarici investorlar üçün cəlbedici olacaq". https://vergiler.az/news /economy/11072.html. (giriş tarixi: 21 fevral 2022).
3. Azercell, (23 Oktyabr 2020) "Qarabağda ilk mobil rabitə", https://www.azercell.com/az/about-us/press-releases/news/qarabagda-ilk-mobil-rabit.html (giriş tarixi: 12 fevral 2022)..
4. Azertag.az, (1 Dekabr 2020). "Rauf Hacıyev: Kəlbəcər rayonunun təbiətinə və abidələrinə vurulmuş ziyan qısa müddətdə hesablanacaq və müvafiq tədbirlər görüləcək", https://azertag.az/xeber/Rauf_Haciyev ___Kelbecer_ rayonunun_tebietine_ve_abidelerine_vurulmus_ziyan_qisa_muddetde_hesablanacaq_ve_muvafiq_tedbirler_gorulecek-1655635 (giriş tarixi: 21 fevral 2022).
5. Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyi, (1 Dekabr, 2020). "İşğaldan azad edilmiş şəhər və kəndlərimiz", https://azertag.az/xeber/Isgaldan_ azad_edilmis_seher_ve_kendlerimiz-1622227 (giriş tarixi: 12 fevral 2022).
6. Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyi, (20 Oktyabr 2020). ""Xudafərin" hidroqovşağı üzrə tikinti xərclərinin və dəymiş ziyanın hesablanması məsələlərinə baxılır", https://azertag.az/xeber/1619175 (giriş tarixi: 12 fevral 2022).
7. Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyi, (21 oktyabr 2020) "Vüsal Qasımlı: "Qarabağın böyük iqtisadi potensialı var", https://azertag.az/xeber/ Vusal_Qasimli_Qarabagin _boyuk_iqtisadi_potensiali_var-1620053/ (giriş tarixi: 12 fevral 2022).
8. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, (2019). "İşğal olunmuş Azərbaycan ərazilərində ətraf mühitə və təbii sərvətlərə dəymiş ziyan", http://eco.gov.az/frq-content/plugins/pages_v1/ entry/ 20190823174831_88765600.pdf (giriş tarixi: 21 fevral 2022).

9. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, http://eco.gov.az/.

10. Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin Kollegiyasının 2017-ci il 27 yanvar tarixli 1717050000006200 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmişdir. "Transfer qiymətlərinin müəyyən edilməsi və tətbiqi" https://www.taxes.gov.az/az/page/transfer-qiymetlerinin-mueyyen-edilmesi-ve-tetbiqi-qaydalari.

11. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, https://www.stat.gov.az.

12. BBC.com, (30 İyul, 2021). "Azərbaycan ATƏT-in Minsk Qrupu ilə əməkdaşlığını bərpa edə bilərmi?", BBC News Azərbaycanca, https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-57859747 (giriş tarixi: 12 fevral 2022).

13. Bizim.Media, (18 Noyabr 2020). "Nazir müavini: "Kəlbəcərdən külli miqdarda qızıl çıxarılıb", https://bizim.media/az/iqtisadiyyat/2963/ (giriş tarixi: 12 fevral 2022).

14. Dövlət vergi xidməti, "Dövlət Vergi xitməti haqqında ümumi məlumat, https://www.taxes.gov.az/az/page/umumi-melumat", (giriş tarixi: 02.04.2022).

15. Ecoreform.az, "Chto Predveshaet Osvobojdeniye Okkupirovannix Territoriy dlya Ekonomiki Azerbaycana", http://www.ecoreform.az/contact-us (giriş tarixi: 21 fevral 2022).

16. Ibrahimov R., (16 Dekabr 2020). "Voda, les, zoloto- ekonomicheskiy potensial osvobojdennix territoriy Azerbaycana," CCBS.news., https://ccbs.news/ru/article/2351/ (giriş tarixi: 21 fevral 2022).

17. Interfax.com.ua, (14 Dekabr 2020). "Zapasy nefti v Karabakhe otsenivayutsya v 200 mln t, gaza - 250 mlrd kub. m - AN Azerbaydzhana", https://interfax.com.ua/news/economic/709809.html (giriş tarixi: 21 fevral 2022).

18. Nuriyev Q., (10 Oktyabr 2020). "Azerbaijanskiy Klondayk: Armyane Doljni Vozmestit Usherb ot Ekspluatasii Mestorojdeniy v Karabakhe," Report.az, https://report.az/ru/energetika/azerbajdzhanskij-klondajkarmyane-dolzhny-vozmestit-usherb-ot-ekspluatacii-mestorozhdenij-v-karabahe/ (giriş tarixi: 21 fevral 2022).

19. Omarov V., (24 Avqust 2020). “Cruel exploitation of Karabakh and adjacent regions occupied by Armenia,”, https://sia.az/az/news/social/822274.html (giriş tarixi: 21 fevral 2022).

20. Preslib.az, “Armyano-Azerbaycanskiy Nagorno-Karabaxskiy Konflikt, Administrative Department of the President of the Republic of Azerbaijan”, 168 s., http://files.preslib.az/projects/azerbaijan/rus/gl7.pdf (giriş tarixi: 21 fevral 2022).

21. Report İnformasiya Agentliyi, (3 May 2021) ““Xudafərin” və “Qız qalası” SES-lərinin tikintisi 2024-cü ilədək yekunlaşacaq”, https://report.az/energetika/xudaferin-ve-qiz-qalasi-ses-lerinin-tikintisi-2024-cu-iledek-yekunlasacaq/ (giriş tarixi: 12 fevral 2022).

22. Report.az, (9 Oktyabr 2020). “Spustya 28 let Voda iz Suqovushana Pushena v Reku Terter”, mövcuddur: https://report.az/ru/karabakh/spustya-28-let-voda-iz-sugovushana-pushena-v-reku-terter/ (giriş tarixi: 21.02.2022).

23. https://ikisahil.az/post/233156-iqtisadi-rayonlarin-sayinin-artmasi-veten-muharibesinde-qazandigimiz-zeferden-sonra-formalashmish-yeni-realliqlara-tam-uygundur.

24. https://azerbaijan-news.az/posts/detail/yeni-iqtisadi-rayonlar-olkemizin-gelecek-inkisafi-ucun-yeni-imkanlar-

25. https://aqreqator.az/az/iqtisadiyyat/1088111.

26. https://nuhcixan.az/news/iqtisadiyyat/49382-yeni-bolgu-siyaseti-qarabag-ve-serqi-zengezur-iqtisadi-rayonlari-niye-yaradildi.

27. https://525.az/news/171825-serqi-zengezur-iqtisadi-rayonunun-yaradilmasi-tarixi-edaletin-berpasidir.

28. https://president.az/articles/50975

29. https://moscowbaku.ru/news/novosti/stoimost_poleznykh_iskopaemykh_nagornogo_karabakha_do_okkupatsii_otsenivaetsya_pochti_v_

30. http://economy-lib.com/sovershenstvovanie-ekonomicheskogo-stimulirovaniya-predprinimatelskoy-deyatelnosti-v-regione

31. https://creativeconomy.ru/lib/7609

32. http://www.au.edu.az/az/menu/95/korporativ-sosial-mesuliyyet

33. http://asiya.info/index.php/cemiyyet/15117-sahibkarlıq-fəaliyyətinin-formaları,-növləri-və-inkişafxüsusiyyətləri.htm

34. http://cbc.az/ru/v_story/video1514560664

35. https://cyberleninka.ru/article/n/elementy-organizatsionno-ekonomicheskogo-mehanizma-razvitiya-malogo-i-srednego-predprinimatelstva

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Yeni iqtisadi rayonlar və onların əsas göstəriciləri (2021)..17
Cədvəl 2: Orta aylıq əmək haqlarının müqayisəsi. 2020 –ci il..30
Cədvəl 3: Qarabağın inkişaf etdirilməsi üçün yeddi rayon üzrə sənaye, tikinti, ticarət və digər xidmət sahələri üzrə yerli aktiv bölmələrinə aiddir...36
Cədvəl 4: İnfrastuktur potensialı...37
Cədvəl 5: Fəal şirkətlərin, kiçin və orta müəssisələrin (KOB) və iri müəssisələrin dövriyyəsi.38
Cədvəl 6: Fəal şirkətlərin dövriyyəsi və ölçü kateqoriyaları...39
Cədvəl 7: Qarabağın iqtisadi inkişafı üçün görülməli işlərin siyahsı...54
Cədvəl 8: Qarabağ iqtisadi rayonu əmək bazarı...62
Cədvəl 9: Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında faydalı qazıntıların təsnifatı........68

Diaqramların siyahısı

Diaqram 1: Azərbaycanda 2020-2021-ci illər üçün İqtisadi azadlıq indeksi göstəriciləri.........28
Diaqram 2: Azərbaycanda inflyasiya dərəcəsi dəyişimi 2007-2020-ci illər.............................29
Diaqram 3: 2010-2021 Azərbaycanda Tədiyə balansı...32
Diaqram 4: 2020-ci il sahələr üzrə kredit qoyuluşu...35
Diaqram 5: Yeddi inkişaf etmiş regionun ilk şirkətlərinin ümumi dövriyyəsi..........................38
Diaqram 6: KOS (0-249 işçi) və iri müəssisələrin dövriyyəsi...38
Diaqram 7: Ölçü kateqoriyası üzrə müəssisələrin dövriyyəsi...40
Diaqram 8: Qarabağda kənd təsərrüfatı ehtiyatları..42
Diaqram 9: Azərbaycanda POS-terminalların quraşdırılması dinamikası, 2015-2020.............66

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: Azərbaycanın iqtisadi rayonlarının təklif / təsdiq olunan yeni bölgüsü.......................14

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: Regionlarının iqtisadi və sosial inkişafında üç komponent..49